

U TSIKBAILIL LE BA'ATE'EL
ÚUCH TU JA'ABIL 1847
BEY TSIKBATA'ABIK TEN
TUMEN LE NOJOCH MÁAKO'OBO'

GENARO POOL JIMENEZ

Jok'sabi tu k'inil 30 ti agosto tu ja'abil 1982

DEDICATORIA

Le ts'íibil ju'uno'oba' u tia'al u xok in ch'i'ibal mayaó'ob, tumen chén yóo'salo'obe' ka'aj béychaj in mentik le meyajaj'.

Le mentik túne' u tia'alo'ob le meyaj tin ts'íibtaja'.

Historia oral de la Guerra de Castas de 1847

Genaro Pool Jimenez

<https://www.bibliotecadigital.uady.mx/opac/bookreader/br.php?idbook=SOCI0010345&index=4&ses=17&general=1#page/1/mode/2up>

INDICE

Dedicatoria	2
1. Introducción	4
2. Generalidades	4
3. Técnica de trabajo	5
4. Relación de entrevistados	6
5. Tema central	7
6. Antecedentes	8
7. Bey tsola'anil le tsikbala'	10
8. Ba'axten tin meentaj le meyaja'	11
9. Bix úchik in meentik le meyaja', yéetel máaxo'ob j-áanten	14
10. Ba'ax j-beet u líik'il óotsil máak j-ba'ate'el yéetel ts'uul	16
11. Ba'ax u k'asa'anil le ts'uulo'obo'	20
12. Meyaj ku yúuchul tu yiknal ts'uul	20
13. Bix úchik u yúchul le ba'ate'elo'	21
14. Bix u ba'ate'el ts'uul	78
15. Bix u ba'ate'el óotsil máak	80
16. U nu'ukul u ba'ate'el óotsil máak	87
17. Le j-waacho'obo'	88
18. Tak bejelae', ma' béychaj u ch'e'ejel u ch'i'ibal mayái'	90
19. Ichil máasewáale' nukuch máako'ob u nuktakil kaaj	105
20. Yan ba'ax óo'lal je' u líik'il j-ba'ate'el óotsil máak tu ka'aténe'	109
21. Utsikbalil u kaajal ki'ichkelen yum	112
22. Nuxi' waach Bravo	115
23. Nojoch yum May	118
24. Bix kuxlik le k-láak'o'ob ti' le k'iinilo'oba'	119
25. Vocabulario bélico. Análisis morfológico	124
26. Ilustraciones	134
27. Citas	145
28. Bibliografía	151

INTRODUCCIÓN

El presente trabajo es fruto de las inquietudes que en nosotros han despertado los estudios seguidos en el Programa de Etnolingüística y sólo ha sido posible gracias a los conocimientos allí adquiridos. Es importante, pues, - antes de pasar a explicar cómo se elaboró el trabajo - referimos brevemente a algunos aspectos del Programa de Formación Profesional de Etnolingüística. Este Programa, dependiente del Centro de investigaciones y Estudios superiores en Antropología Social, inicia sus actividades en el año de 1979, en la ciudad de Pátzcuaro, Michoacán; donde funciona hasta la fecha. Los estudiantes provienen de algunas de las múltiples naciones que viven en el actual territorio mexicano. Entre los participantes se encuentran representantes de: Mayas, Mixtecos, Nauas, Otomíes, Purépechas, Totonacos y Zapotecos.

El Programa tiene como objetivo fundamental la formación de los estudiantes en las disciplinas de Lingüística y Ciencias Sociales incluyendo dentro de esta última materia como: Etnohistoria, Antropología, Resistencia indígena etc... Á través de este objetivo fundamental e inmediato se persigue la formación de una conciencia étnica individual al mismo tiempo que colectiva y universal que nos capacite para un análisis interpretativo de la presencia de las sociedades marginadas o “culturas indígenas”, no solamente en México sino en lo que hoy se conoce como Tercer Mundo.

Una vez obtenida dicha preparación por los estudiantes, estos podrán analizar sus idiomas y aplicar sus conocimientos de los mismos a la urgente tarea de mantenerlos y revitalizarlos. Este objetivo se logrará mediante la producción de la literatura, en los idiomas “indígenas”, la promoción de sus formas comunes, la creación o estandarización de sistemas ortográficos, el rescate de formas que están siendo desplazadas por la lengua dominante y la adecuación de la lengua para satisfacer las necesidades actuales de sus usuarios. El presente trabajo que trata sobre la tradición oral que guarda algunas comunidades mayas sobre el movimiento armado de 1847 escrito en maya yucateco persigue una doble finalidad: ser una modesta contribución al acervo literario maya, por cuanto a su escritura hemos empleado los conocimientos de Fonología, Morfología y sintaxis adquiridos en los tres años de estudio y conservar para los mayas el testimonio oral que tan generosamente compartieron con nosotros.

Creemos así satisfacer en cierta forma, los objetivos del Programa. Un trabajo escrito en maya es un paso - por mínimo que sea - hacia la estandarización y en consecuencia el mantenimiento de la lengua y el devolver a mi pueblo maya, en forma escrita su propia versión de los acontecimientos es guiarlos hacia el descubrimiento de una nueva dimensión de su historia.

GENERALIDADES

Existe una riqueza histórica de incalculable valor, en el seno de las múltiples naciones que contribuyen el vasto territorio mexicano; desafortunadamente por muchas razones, no se le ha prestado el interés debido.

Esta riqueza histórica de los pueblos, misma que prevalece dentro de cada nación “indígena”, en la mayoría de los casos no ha sido registrada o escrita en la lengua de cada una de ellas, para que los propios hablantes la conozcan, y al mismo tiempo, la retengan.

Este acervo de tradiciones orales e históricas se retienen vivas dentro de cada sociedad “indígena”. Deberían perpetuarse por escrito a su manera intelectuales que pertenecen a un grupo sumamente reducido.

Desde luego, éstos escriben tal o como lo perciben y en la mayoría de los casos aciertan, pero, a veces, también cometen errores que caen en detrimento de las comunidades.

Igual, es de lamentar el hecho de no existir personal de origen “indígena” y con suficiente formación académica, para contrarrestar y refutar los abusos que contra su pueblo se vienen cometiendo impunemente, desde hace varios siglos. Estos abusos, muchas veces, se proyectan aún contra la lengua misma del “indígena”, lengua que resulta ser objetivo de curiosidad antropológico, al punto de llegarse a equiparar las sutilezas y complejidades que la caracterizan, como lo es el caso del maya yucateco, con “aberraciones de reglas universales, es decir, comunes a todas las lenguas “civilizadas “

De allí que personas que han asimilado mal o muy superficialmente algunos de los elementos del habla “indígena”, se dediquen a emitir juicios totalmente errados sobre la función y valor de dichos elementos lingüísticos.

Tal es, por dar un ejemplo, el caso de que ciertas partículas de uso frecuente en el maya de Yucatán sean identificados como “artículos” determinativos (le + a'), (le + o'), (le + o'), para el hablante estos son temas desempeñan una función muy distinta que vendría a ser xxxx mas xxx continuas encapsulantes.

TECNICAS DE TRABAJO

En el trabajo que presentamos en maya yucateco se ha utilizado dos fuentes: la tradición oral que guarda la comunidad xxxxx este material es el producto de entrevistas realizadas con viejos batalladores mayas de los estados de Quintana Roo y Yucatán. Nuestra segunda fuente fueron algunos textos oficiales utilizados como apoyo colateral.

Los errores que se encuentren y se critiquen, que no serán pocos, ayudarán - por medio de su análisis - a cimentar nuestra preparación Profesional.

El autor aceptará con madurez toda crítica al respecto, ya que como individuo conciente que forma parte de la gran nación Maya, considera un honor el haber tenido la oportunidad de realizar este trabajo.

La primera fuente nos proporcionó los datos que constituyen el contenido de nuestro trabajo; la consulta y estudio de diferentes materiales publicados sobre los hechos mencionados nos suministraron los instrumentos necesarios para el análisis, interpretación e hilación de los datos recibidos.

Las entrevistas constituyen la médula de nuestro trabajo ya que nuestra intención es presentar de esta lucha la visión que de ello guardan los descendientes de quienes la vivieron, la sufrieron y, en cierta forma, la ganaron.

La documentación en textos alatoricos nos dio - como señalamos antes - las bases para la selección y ordenamiento del material contenido. Por otra parte, nos permitió obtener una visión bilateral de los hechos: la de los dos grupos en contienda. Hata ahora, esta historia

había sido escrita por quienes aparentemente resultaron vencedores, hoy queremos que el pueblo Maya recoja sus memorias y escriba su propia historia.

Los entrevistados - diez y ocho en total - son en su mayoría descendientes de quienes participaron en las luchas de 1847. Como tales, guardan viva la memoria de los hechos ocurridos, que se ha ido conservando a través tres o cuatro generaciones.

La mayor parte de las entrevistas se realizó en la “zona maya” del estado de Quintana Roo. Municipios de: Felipe Carrillo Puerto y José Ma. Morelos. Los restantes en la parte sur del estado de Yucatán. Esta última etapa de entrevistas no fue nada casual, sino que se realizó con la intención de contrastar la actitud que sobre dicho movimiento tiene la gente de esa región con respecto a la de los habitantes de la zona en donde se gestó la lucha armada.

RELACION DE ENTREVISTADOS

- Tránsito Chan Kawich, entrevistado en la comunidad de Sabán municipio de José Ma. Morelos; estado de Quintana Roo. Enero de 1981
- Plácido Kupul, entrevistado en la comunidad de Peto, Yucatán. Enero de 1981.
- Tirso Uk, entrevistado en la comunidad de Peto, Yucatán. Enero de 1981.
- Marcos Kupul, entrevistado en la comunidad de Sacalaca municipio de José Ma. Morelos, en el estado de Quintana Roo. Enero de 1981
- Edmundo Ka'amal, entrevistado en la comunidad de Tijosuco, municipio de Felipe Carrillo Puerto. estado de Quintana Roo. Abril 1981.
- Magdaleno Kuxin, entrevistado en la comunidad de Señor, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Abril 1981.
- Juan Ek', entrevistado en la comunidad de Tixkakil Guardia, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981
- Marcelino Kuxin, entrevistado en la comunidad de Tixkakil Guardia, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Filomeno Koyi', entrevistado en la comunidad de Peto, Yucatán. Mayo de 1981.
- Francisco Tus, entrevistado en la comunidad de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Esteban Xool, entrevistado en la comunidad de Xtepen, estado de Yucatán. Mayo de 1981.
- Basilio Uj, entrevistado en la comunidad de Chun Oox, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Agustín Chan, entrevistado en la comunidad de Chan Káaj Derepen, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Santiago Kén, entrevistado en la comunidad de Chun Oon, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.

- Cristino Pech, entrevistado en la comunidad de Chun Ya, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Leopoldo Ts'íib, entrevistado en la comunidad de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Juan Bautista Xool, entrevistado en la comunidad de Chun Ju'ub, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.
- Francisco Tun, entrevistado en la comunidad de Chun Ju'ub, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981.

TEMA CENTRAL

El tema central que nos ocupa trata sobre el movimiento armado de 1847, pero es necesario aclarar algunos puntos de interés para entender porqué surgen los movimientos armados dentro de una sociedad cuáles? son las causas que origina la inquietud de una sociedad y qué provocan un levantamiento?. Desde luego, las respuestas pueden ser múltiples y quizás válidas, según desde qué punto de vista se contemple que va desde: la opresión de un gobierno anárquico y militarista, la explotación inhumana de la fuerza de trabajo, la invasión de una sociedad con sus formas impositivas etc. De todas formas estas supuestas respuestas no conducen a nada sino que, habría que mirar más a fondo los problemas de orden social. Con esto deseo dar a entender que los hechos que registra la historia, no sólo sirvan ser estudiados y quedarse quien lo estudie con la reflexión, sino que, en base a su conocimiento sirvan para hacer entender en la actualidad la razón de los movimientos de orden social. Además, traerlos al presente daría a los estudiosos del hombre como ser social, la capacidad de comprenderlos y de proponer alternativas de acción que vayan encaminados a contribuir, aunque sea en forma mínima a la solución de los problemas sociales en la actualidad.

El tema central de que se pretende hablar aquí es el del movimiento armado que estalló en el año de 1847. (Redactado al maya y analizado con elementos lingüísticos). Este hecho no es nada desconocido, pues se ha tratado con amplitud en varias ocasiones por escritores que se han ocupado de ello.

El hecho sangriento que tuvo lugar en el vasto territorio de lo que hoy son los estados de: Campeche, Yucatán y Quintana Roo, a pesar de ser bien conocido no por ello deja de tener sus rincones no explorados. Es por eso que se ha interpretado de diversas formas por varios autores sus causas y desenlace, finalmente se presta a polémicas, y por estas razones me indujo a realizar un trabajo en lengua maya. Entrevistando a personas en el idioma maya. No cabe la menor duda de que en este trabajo existen coincidencias de lo que han escrito los intelectuales sobre este movimiento armado aunque no en su totalidad.

ANTECEDENTES

La invasión europea en una parte del territorio americano en el año de 1492¹ fue el inicio de una lucha sangrienta irreconciliable, que ha durado hasta la actualidad entre dos tipos de sociedades diferentes entre sí. Esta agresión que sufren los habitantes de América por parte de los españoles salidos del Puerto de Palos en España y que posteriormente tocan tierras americanas, no fue en ningún momento pasiva. Trajeron consigo sus propias formas de organización social, que más tarde repercutiría sobre los habitantes de América, que abarcó desde lo religioso, lo económico, hasta lo político y cultural. Desde luego, es de suponer que esta forma de organización - que nada tenía en común con los pueblos invadidos la trataron de imponer, en la mayoría de los casos, por la vía violenta. Pero también hay que tener en cuenta que lo grave de tal situación es que, no sólo querían desaparecer las costumbres propias de los pueblos agredidos que, éstos por muchísimos miles de años habían y han mantenido vivas como parte inherente de su propio físico. Naturalmente que ante tal agresión por parte de los invasores, por lógica se espera una respuesta que se puede manifestar en múltiples formas (como es el caso de los Mayas de la Península, sus reacciones frente a los blancos conocidos como Ts'ules). Sabemos que los famosos viajes expedicionarios que realizaba España, se debía a que de alguna u otra forma querían “descubrir” tierras donde pudieran explotar recursos naturales mas que nada de tipo mineral, que más tarde podría redituales enormes ganancias convertidos en oro. Todo esto sucedía porque la economía de España, en aquel entonces, se encontraba en situación realmente crítica. De manera que ya para 1519² después de realizados los primeros viajes, los españoles al mando de Hernán Cortés penetran hasta Tenochtitlan con el firme propósito de encontrar oro; se establecen allí como situación estratégica para llevar a cabo sus planes y de allí se van extendiéndose hasta que por los años de 1527³ Montejo el adelantado inicia la “Conquista” de la Península de Yucatán y aquí sucede un fenómeno. Porque si el objetivo es la Búsqueda intensa de todo lo que brille (naturalmente el oro) grande sería la sorpresa que se llevaron en esta Península yucateca; porque sencillamente, dadas las condiciones geográficas, Yucatán no contaba con ese codiciado mineral. Naturalmente, este fracaso produjo reacciones negativas de los “descubridores”, quienes se ingenian para explotar a cientos de miles de mayas que habitaban el territorio peninsular.

Entre los movimientos armados en Yucatán podemos mencionar el que se registró en la comunidad de Kisteil - lugar bastante cercano a la ciudad de Mérida, capital del estado de Yucatán; encabezado por el valeroso KAN EK' ocurrido en el año de 1761.⁴

Los antecedentes mencionados aquí, aunque sea muy superficialmente nos ayudarán a esclarecer que fue el movimiento armado de 1847. Todo parece indicar que el principal móvil fue precisamente el de tratar de liquidar, de exterminar a los Ts'ules (blancos) debido a los métodos de explotación inhumano que éstos ejercían sobre nuestros ancestros mayas. También hay que tener en cuenta que, además, la explotación de mano de obra se conjuga con el arrebato de tierras que, antes de la invasión de los Ts'ules, pertenecían al pueblo maya.

¹ Laurette, Sejourne. 1978. ops. cit. pag. 11

² Wolf, Eric. 1977. ops. cit. pag. 138

³ Rubio Mane, Ignacio. Cap. II 1965. ops. cit. pag. 184

⁴ Alberto Bartolomé, Miguel, Alicia Mabel Barbados 1977 ops. cit. pag. 32.

Por esas razones creemos que el movimiento armado ocurrido el 30 de julio de 1847,⁵ llamado “guerra de casta”; fue un movimiento en donde por todos los medios se perseguía el exterminio de los Ts'ules la desaparición total de sus explotadores.

No es exterminio de ts'ules, el asalto sangriento ocurrido en el pueblo de Tepich el 30 de julio de 1847 (estado de Quintana Roo) encabezado por el héroe maya llamado Cecilio Chi', cuando armados se abalanzan sobre los Ts'ules sin importar edades? En este sentido debe quedar lo más claro posible que, dicho movimiento fue el tratar de exterminar a los extranjeros que los oprimían.

Para reforzar esta aseveración bien valdría traer al presente los siguientes factores que como causas se manejaron en igual tiempo:

- a) Los trabajos que los mayas realizaban en las haciendas, en beneficio de los Ts'ules.
- b) La flagelación a que eran sometidos los mayas como parte rutinaria del trabajo.
- c) La contribución obligatoria a la iglesia para que ésta subsistiera económicamente.
- d) La forma cómo disponían los curas o los Ts'ules de las mujeres mayas.⁶

Para concluir, nada mas me resta manifestar mi cariño y respeto hacia mi pueblo maya, que, ha sabido resistir física y espiritualmente las formas impuestas por la sociedad dominante.

Por último debo reconocer que es admirable la forma como mantiene la tradición oral del pueblo maya. Por ello, precisamente el trabajo que trata sobre la tradición oral realizado en idioma maya, va dirigido y dedicado a ellos.

⁵ Baqueiro Anduze O. 1973. ops.. cit. pag. 256

⁶ Entrevista con el Sr. Tránsjto Chan Kawich en la comunidad de Sabán, Municipio de José Ma. Morelos, Estado de Quintana Roo. Enero de 1981. Ficha II 129

BEY TSOLA'ANIL LE TSIKBALA'

- 1.- Ba'axten tin meentaj le meyaja'.
- 2.- Bix úchik in meentik le meyaja', yéetel máaxo'ob j-áanten.
- 3.- Ba'ax j-beet u líik'il óotsil máak j-ba'ate'el yéetel ts'uul.
- 4.- Bix u k'asa'anil le ts'uulo'obo'.
- 5.- Meyaj ku yúuchul tu yiknal ts'uul.
- 6.- Bix úchik u yúuchul le ba'ate'elo'.
- 7.- Bix u ba'ate'el ts'uul.
- 8.- Bix u ba'ate'el óotsil máak.
- 9.- U nu'ukul u ba'ate'el óotsil máak.
- 10.- Le j-waacho'obo'.
- 11.- Tak bejelae', ma' béychaj u ch'e'ejel le k-láak' Mayáobo.
- 12.- Te' tu mejen kajtalil le óotsilo'obo', u nojoch'o'obe' ichil nojoch winiko'ob ku yéya'al.
- 13.- Yan ba'ax j-óo'lal je' u líik'il j-ba'ate'el óotsil máak tu ka'atene'.
- 14.- U tsikbalil u kaajal ki'ichkelen yum.
- 15.- Nuxi' j-waach Bravo.
- 16.- K-nojoch láak' May.
- 17.- Bix kuxlik le k-laak'o'ob ti' le k'ino'oba'.

1. BA'AXTEN TIN MEENTAJ LE MEYAJA'

Le ts'íib kin mentika', chén in tukultike' jach k'a'abet in tsolik bix úchik u taal u poolil in meentik, le j-óo'lale' k'a'abet xan in wa'alike' bix úchik u taal u tuukulil ten yéetel ba'ax j-óo'lal.

Yan jump'él nojoch kaaj te' tu kaajil Patzcuaro Michoacano' waay te' tu noj lu'umil Mejicoa' te' túun ku kambesa'al u ts'íibil u t'aan máaki'; te' j-binen j-xooki', óoxp'él ja'ab j-kajlajeni'.

Jach ki'imak in wóol úchik in bin te' nuxi' kaaj j-xooko' tumen ya'abkach ba'al tin kanaji', le j-meentik xane' te' tin woojéltaje'e' te' tu yóok'ol kaaba' ya'abkach wínik kajakbalo'obi' jejelás u t'aano'ob láyli' xan óotsil máako'ob je'bix to'one'; te' xan tin woojéltaje'e' ba'axten jach óotsil máak, máax meentik u jach óotsiltal. Te' j-kaaj tu'ux k-xooka' ya'ab xan k-éet láak'o'ob ku xooko'obi'i' láyli' xan jela'an u t'aano'obe', tántanxel tu'ux u taalo'ob way te' tu lu'umil Mejicoa'. Le ma' chímpajak in ts'íibtik le ju'uno'oba'a', ka j-joop' in tukultike' jach k'a'abet u yantal máako'ob u tia'al u mento'ob jump'él ts'íibil chén ba'al tune' le ts'íibilo'ob ka'ana'an bey Maya t'aane' u tia'al j-xokbil tumen le k-éet láak'o'ob láyli' xan Maya u t'aano'obo'.

Ojéla'ane', jaaj ya'abkach ts'íibil ku meentaal tántanxel kaajilo'ob yók'ol le k-úchben ch'i'ibalo'obo': le Mayáobo'. Chén túun ba'ale', k'a'abet k-ilik máaxo'ob j-ts'íibtik; máax túun wá ma' leti' le ts'uulo'obo'? Leti' le j-sak wíniko'obo;yéetele', k'a'abet u yoojélta'al tu'ux u taalo'ob.

Yáax ba'ax in k'áat in wa'ale', tu láakal le ts'íibilo'ob meenta'ano', wáa le táan u meenta'alo'obo', tu láakal laj ts'íibtik. Letiobe' jach je' bix u k'áato'obe' bey u ya'aliko'ob ba'al ti' to'on le káan ts'íibnako'ob: letiob le ku sen ts'íiboob yók'ol le k-chi'ibalo'obo'. Chén u k'aasile' jach ya'ab u ya'alko'ob ba'al ti' óotsil máak, jach ya'ab u p'aastiko'ob le Mayáobo', mix ba'al jaaj ku ya'aliko'ob t-ók'ol. U k'aasile', to'ne' mix táan k-na'atik k-xokik le ju'un ku ts'íibtiko'obo', tumen letiobe' bey je' bix u t'aano'obo' bey u ts'íibo'ob; le mentik túne' mix k-oojel ba'ax ku sen a'aliko'ob yók'ol óotsil. Chén letiob yoojelo'ob bix u sén p'aastiko'ono'ob. Ku ts'o'okole', tu láakal le ju'um ku ts'íibtiko'obo jach jun puli ma'atech u k'uchul tu kaajal óotsil máak, tak xan wáa ka'aj k'uchuke', masewále' ma' táan u béytal u tia'altik, tumen ts'uule' kombil u meentik tu láakal le ts'íiba'an ju'un ku meentiko'obo'; ku ts'o'okole', ko'oj u koniko'ob'; le meentik túne', óotsil máake' túun kun u ch'a'aj u tojol u manik le ko'oko'oj ts'íiba'an ju'uno'? Mix táan u pájtal!

Ka'ana'an xan in wa'alike', le ts'íibil kin meentika' mix ba'al tu tojoltaj ten, te' j-noj kaaj tu'ux j-xooknajeno' te' bo'olta'ab tu láakal u ju'unili'. Kin ts'íibóoltik túune' le ju'uno'ob kin ts'íibtika' u tia'al ka' t'o'oxok ti' tu láakal le mejen kaajo'ob le tu'ux kajakbal le in wéet láak' Mayáobo' u tia'al túun j-xokbil tumen le nukuch máako'obo', bey xan tak tumen le u paalalil; tumenile', le ts'íib beya' séb kun j-na'atbil ba'ax u k'áat u ya'ale. Kin wa'alike', ma' jaj kun u yilo'ob u xokiko'obi', tumen k-t'aanankil ts'íibta'anil. <18>

Léen k'a'abet ka k-k'a'ajse', ka'ach úche' tak bejelae' le mejen paalal ku bino'ob u kano'ob le xooko' jela'an u t'a'analob tumen le j-kanaaj xooko': u t'aan ts'uul icil u t'a'analob; keex túun beyo' ku xachik u báo'ob u na'ato'ob te' Maya t'aano'? Jach chén ch'a'abil kun u na'ato'ob j-lo'oba. U k'aasile', ma' bey u kambesa'al le k-mejen paalalo'ob ku bino'ob te' j-xooko'.

Te' ju'una', yan jump'él jats'uts tsikbal kin ts'íibtiki'; le j-meentik kin k'áat óoltik ka'aj na'ata'ak le kán xo'okok tumen tu láakal in wéet láak' Mayáob.

Le ts'íiba' u xookil le úchben ba'ate'el j-meenta'ab tu ja'abil 1847, túux ku k'a'ajsa'al máax le nukuch máako'ob k-ch'i'ibalo'ob j-líik'o'ob j-ba'ate'el yéetel le k'aak'as ts'uulo'obo', te' xan kin ts'íibtike' ba'ax j-meent u yúuchul le ba'ate'elo'; le meentik k'a'abet k-tukultik tu jaajil k-óole', le nukuch máako'ob k-ch'i'ibalo'ob tu k'ubaj u kuxtalo'ob te' j-ba'ate'elo' u tia'al ka'aj yanak jump'él jats'uts kuxtal yéetel xan ya'abkach ki'imak ólajil, tak xan u tia'al le mejen paalal ku síijlo'obo', le kán nukchajako'obe' ma' u cha'aiko'ob u meenta'al óolal tio'ob, ma' u meenta'al u meyajo'ob bey u meyaj ba'alche'e' tumen le k'aak'as ts'úulo'ob taalja'ano'ob tánxel lu'umilo'.

U láak' ba'ax j-óo'lal tin tukultaj in ts'íibtik le ju'un Maya t'aanila', u tia'al ka'aj u yila'aj ts'uule', le t'aanankil lík'sa'anilo'ona', jats'uts ba'al xan. Ma' chén le je'elo'o': Ku béytal u ts'íibta'al xan. <19>

Le meentik túne', ma' jaaj wá chén u t'aanankil ts'uul jats'utsí'i: le k-ti' a'ala' seten kí'ichkelen xan!

U láak' ts'íibil k'a'ana'an u meenta'ale', leti' le ku tsolik bix kuxlik le k-úchben ch'i'ibalo'ob le maili' k'uchuk le j-sak wínko'ob u meento'ob loob ti' le úchben nukuch máako'ob kajakbalo'ob tu lu'umo'ob ba'al u tia'alo'ob ka'acho': jach k'a'ana'an xan u yojélta'ale' le ka'ach úcho' tu láakal le k-nukuch ch'i'ibalo'obo' chén ja'ali meyaj yaan tu tuukulo'obe', mina'an jela'an máak ichilo'ob, mina'an j-tánxel kajil u meent loob ti' le k-láak'o'obo'. Ya'ab ba'al ma' u yoojel máaki', le meentik jats'uts ka'aj ojélta'ak yéetelile', k'a'abet xan ka'aj k'aj-óolta'ak tumen le k-láak'o'ob kuxa'ano'ob bejela' te' k'iinilo'oba' le ya'abkach meyaj meenta'an tumen le nukuch máako'obo', je' bix u tsikbalil le yaabkach nukuch pak'il naj u meentao'ob tu'ux ku k'áat óolalo'ob ti' u kichkelen yuumo'obo'. Bejelae', jach ku náak'al to'on chén k-il le nukuch meyaj p'áat tu k'ab le ts'uulo'obo' tumen u jach yuumilo'obe', le k-úchben ch'i'ibalo'obo', náachchajo'ob, p'áat túun tu k'ab ts'uul, je bix: Tulum, Koba', Chi' Ch'e'en, Uxmal yéetel u chuukáan ki'ichkelen meyaj tu p'ato'obo. Le meentik túun ka' j-k'uch le sak wíniko'obo', ja'ak' u yóolo'ob ka' tu yilo'ob le buka'aj ki'ichkelen meyajo'obo': letio'obe' ma' tu na'ato'ob ba'ax u beelal le nukuch pak'il naj meenta'ano'o', ka túun káaj u k'askúnsiko'ob, ka jo'op' u láaj jutiko'ob. Le k-úchben ch'i'ibalo'ob u yuumilo'ob tu láakal le nukuch meyajo'obo', ka' xan jo'op' u kiinsa'alo'ob tumen le jach táaj k'aak'as sak wíniko'obo'.

Le bey túno', ku ya'ala'ale' le ts'uulo'obo' tsimintako'ob beyo'ob ba'alche'e' mina'an u na'ato'ob jats'utstak, u na'ato'obe' chén tia'al u meentiko'ob loob. Le meentik tune', leti' le tsikbal k'a'ana'an u yojéltik tu láakal le Mayáob p'atalo'ob bejelae' leti' le bix u k'asa'ani' le ts'uulo'ob ka j-k'ucho'obo, yéetel tak bejelae' láyli u meentiko'ob loob ti; le k-ch'i'ibalo'ob p'aatalo'obo'. Yóok'lal túun le buka'aj ba'al ucha'ano', bejelae' jach táaj óotsil le k-ch'i'ibalo'ob kuxa'ano'obo'; chén ba'ale', k'a'abet k-ojéltik máax meentik u jach ótsiltal máak; to'one' k-oojele' ts'uul ótsilkúnsik le k-láak'o'obo', tumen laj ch'a'ab tu láakal u k'áaxo'ob tumen le j-sásak wíniko'ob le ka'aj yáax k'ucho'obo'.

Bejela' tune', k-oojele' ts'uule' chén ja'alil tu paach taak'in ku máan u yiche'. Bejelae', tu láakal ba'ale' yaan u yiliko'ob bix kun u pato'ob u tia'al u kono'ob ti' óotsil máak u tia'al ka' yanak u bin u jach óotsiltal; u láakal ba'al mambil u méentik óotsil máak. Ya'abkach ba'al ts'o'ok u jelpajal tu yiknal óotsil wínik; chén jáan a'albile': óotsil máake' ts'o'ok u p'áatal

mix táan u mentik koole j-óo'la xane' man ix'iim ku meentik ti' le ayik'al ts'uulo'obo, chén kon muuk ku meentik, wá chén kon mejaj ku meentik. Mina'an u k'iinil u yantal u kool. U jach ts'ook u jaajile', bejelae' ts'uule' ts'o'ok u kanik bix u xu'ulsik u kuxtal máasewál, tumen leti' j-konik ti' le mejen kaajo'ob u nu'ukul le káltalo'. Tu láakal túun le ba'al ku yúchula', ts'uule' uts tu t'aan, uts u yilik wáa mix ba'al ku k'iin ti' óotsil tumen tu láakal le ba'al jujun p'íit ku náajaltiko' tu yiknal ts'uul ku bin u p'atej. Le meentike', mix bik'in bín u líik's u pool j-meyjil máak, keex táan u kinsikuba j-meyaj tu k'iinil yéetel tu yaak'abilile' mix táan u yutstal yanik láyli' óotsil p'aatalile', tumen leti' le ayik'al ts'uuts'ul máako' leti' j-okoltik u muuk' óotsil winik.

Tu láakal jujun p'íit ba'al kin ts'íibtik te' ju'una', jach ma'loob ka' u yojélt máak; je' bix ts'o'ok in wa'aliko', le nukuch j-kansaj xooko'obo', letio'ob k'askúnsik u tuukul le mejen paalalo'obo', letio'ob a'alke' le Maya t'aano' k'aas, k'aas xan ya'aliko'ob le k'aaba' yan tie mejen paalalo'obo': le meentik tún ku ya'aliko'obe', k'a'abet bin u tu'ubsa'al le Maya t'aano' u tia'al tún bik ka' ka'anak u t'aan le ts'uul ku ya'aliko'ob ts'áano'ob bin u kanso'obo. Ma túun tu láakal le ba'al ku kana'alo'o', mix jun p'íit utsil, tumen jun túul chan paale', bix ku a'albil ka' u tu'ubs u t'aan u ch'i'ibal; jun p'éel ki'ichkelen t'aan le Maya t'aano'; jach táaj úchben xan way te' tu yóok'ol kaaba' Yéetl u láak' ba'al xane', mina'an ba'ax óok'lal ka' u k'ex u ki'ichkelen k'aaba' máak, u k'aaba' le k-úchben ch'i'ibal p'aatal ti' to'ono', bix túun kun u ya'alo'ob le j-kansaj sooko'obo' wáa le t'aan tu taasaj le ts'uulo'obo' jach táaj ma'loob, je' tún bin le k-Maya t'aano' táaj k'aas ya'aliko'ob. ¡Lelo' jach jun puli' mix jaaji'!

Ba'ax u jach jaajil le tsikbala', k'a'abet u kanik ma'ak le t'aan u taasmaj le ts'uulo'obo'; chén ba'ale', le k-Maya t'aano' jach jun puli' ma' k'a'ana'an k-tu'ubskiki'. Je bix bejelae', ts'o'ok k-ojéltik waay te' yóok'ol kaaba', jach táaj ya'ab u jejelásil t'aan ku beeta'al tumen ya'abkach máako'ob; ba'ax túun k'a'ana'an u tukulta'ale', mix jun p'éel t'aan k'aas yaan te yóok'ol kaaba': tu láakal laj jats'utstak, laj ma'loob. Je bix bejelae', le t'aan ku meentik le ts'uulo'obo', letio'ob taase, ma'loob xan ka' ka'anak; chén ba'ale' k'a'abet k-yáax kanik k-ts'íibt le Maya t'aan e'esa'an to'on le ka j-p'íil k-icho', le e'esa'an to'on tumen máaxo'ob j-tasmilo'on tu yók'ol kaab. Le túun j-beetike', k'abet u p'áatal t-poole', ka'ana'an k-kanik k-ts'íibt le k-t'aano. Tumen k-tia'al to'on le ba'al beyo', bix kun a'albil wáa talam: u ch'i'ibalo'on máxo'ob j-beet u noj najilo'ob Uxmal, K'aba', Koba', yéetel u chukáan nukuch kaajo'ob.

U ya'alma yuntsilo'obe' tu láakal le ba'al tu taaa le ts'uulo'obo' chén bin majánbil u ch'a'amil máak, le bin jebix u t'anankilo'obo', u nok'ankilo'obo' u xolampíx tu táanle k'uo'ob tu tútaj le ts'uul waya', u janakilo'ob, u yók'oto'ob yéetel u láak' ya'abkach ba'al tu taaso'ob le ka j-k'ucho'obo'. Chén túune' a'ala'an xane', tak xan lelo' bín xu'ulak u majánta'al ti' le ts'uulo', t menile' bín jáwak u k'a'abétchaja ti' óotsil máak.

K'a'abet xan in wa'alike', le ts'íibil kin meentik Maya t'aana' chén káajal ku meentik u beeta'al. Ma' pimaki'i'. Bin k'uchuk u k'inil u yila'al tu láakal tu'uxe' yan ju'uno'ob ts'íibta'an Maya t'aan. Leti' túun le beyo' le kán a'ala'ake' ts'o'ok u kájal u yojélt'a'al máxo'on to'on. Yaan jun p'éel ba'al jach k'a'abet u tukulta'ale, leti' le beya': ya'abkach nukuch máako'ob yéetel u tánkelmilo'ob xan ku jók'olo'ob tu táan nojoch kaaj j-meyaje', tumen ku tukultik óotsilo'obe' jach jats'uts le nukuch kaajo'obo'. Le túun j-óo'lale', ku xúmp'ajtiko'ob u chán kajtalo'obo' ku sutik u paacho'obe', ku bino'ob j-kaxan meyaji'i'. Ba'ax túune', chén p'íis u kájal u nájalo'obe', kex tumen ma' ya'abe'e', ku jáan kaxtjko'ob nook' u mano'ob je' bix u búuk le ts'uulo'obo'o'; ku ts'o'oklole', tak le t'anankil kansa'an tio'ob tumen u yumo'obo' ku

su'laktal u t'ano'ob. ¿Ba'ax j-óok'lal ku yúchul le ba'al beya'? yóok'lal u ketikuba máasewl yéetel ts'uul, tumen táan u tukultike' wáa tumen ts'o'ok u k'exik le u nook'o' wáa ts'o'ok xan u k'exik le u t'aano', yéetel beyo' ku jáwal u máasewali; wáa ku xu'ulul u yótsilji. Ku ts'o'okole' ma' túun tu béeytal le ba'ax ku tukultiko', tu meenile'; ma' le tu'ux ku tukultiko'o' ma' ti' u taal le óotsililo'o', yanal ba'ax meentik u yóotsiltal máak; leti' le nukuch ayik'al j-sak wíniko'ob óotskikinsik máak sáansamalo', keex túun táan u meyaj tu k'iinil tu yáakabilil.

La óo'lale' le paalal ku líik'ilo'ob bejela' te k'ino'oba' k'a'abet u yojéltiko'ob le ba'ax le ku yúchulo' yéetel xan ba'ax ucha'an. K'a'abet xan u kanko'ob xook u tia'al ka p'i'lsa'ak u yich le k-láak' Mayáobo' u yét óotsililo'ob. Tumen yan u paalal óotsil máak ku jóok'olo'ob u kano'ob le xook ti' le nukuch kaajo'obo' mix ba'al ikil u yántiko'ob. K'a'abet j-lo'obal u ka' suuto'ob tu tsél u yét láak'o'ob; chén ba'ale', ma bey u yúchuli', le j-tánkelen paalalo'ob jóok'olo'ob tu táan nukuch kaajo'ob j-xooko', chén p'el u ts'o'okol u kambalo'obe', ku bin u tak'ubáob tu tsél ts'uul tumen ma'loob u ts'áabal u náajalo'ob; ja'alikil u kaajalo'obe', jun páakili' u tu'ubsiko'ob. Yane'e', tak u u yumo'ob ku p'ektiko'ob wáa man', tak ti' u k'aabáob ku su'laktalo'ob. Le meentik tune' leti' le ba'al bey k'a'ana'an u tukulta'alo', tu yóok'lal ma' u yúchul ti' le mejen paalalo'ob ku ch'íjilo'ob bejeláo'. Jach xan táaj k'a'abet ka ya'abak u paalal óotsil u kan lo xooko' u tia'al ka' ma'ak u ka' ya'che'etal u ch'i'ibal tumen le ts'uulo'obo'. Le u tuukulil u xu'ulsa'al u pék'chak'ko'on le ts'uulo'obo', u k'áato'ob wáa ma' u k'áato'obe'e' yan u béykunsa'al tumen le óotsil k-láak'o'obo'; ja'alil chén ka' jach t'úubuk tio'ob yéetel le buka'aj loob ku meenta'al tio'ob'. U jajile' ts'uul kaxtik u p'ekta'al, tumen óotsib k-lâako'obe' mix ba'al k'aas ku máan u kaxto'ob u tia'al meentbib tio'ob.

Le meentik tune', óotsile' k'a'ana'an ka' u kaxt bix kun u beet u tia'al u jots'ik u ba tu k'ab le máako'ob j-machmail tu maachil tak bejelae'.

2. BIX UCHIK IN MEENTIK LE MEYAJA', YEETEL MAAXO'OB J-AANTEN

Le ba'ate'el meenta'ab tumen le k-ch'i'ibalo'obo' tu yóok'lal u k'asa'anil ts'uul, tu ja'abil 1847. Le ba'alo'ob ucha'no' ya'ab ts'íibta'anil tumen le ts'uubo'obo'; chén túun ba'ale' jejelás u ya'abiko'ob bix úchik u yúchul le ba'ate'obo'; mix jun tén ku nupik u tuukubo'ob yéetel le ts'íib ku meentiko'obo' u tia'al u ya'alo'ob u jajil. Le meentik tune' jo'op' in tukultike' le ts'uubo'obo' ma' u yoojelo'ob u jajil le tsikbalo'o'; ku ts'o'okole', tak wáa u yoojelo'obe' chén je' bixake' bey u ts'íibtiko'ob ti' be ju'uno'. Bey túno', joop' u taal u tuukulil tin póole' mix máak te' ichil le ts'uulo'ob u yooel le úchben tsikbalo'; chén ja'alil le úchben nukuch máako'ob p'aatalo'ob ti' le mejen kaajo'obo'. Le ôok'lal túne ka tin wa'alaje', jach k'a'abet in ts'íibtik u tsikbalil le ba'ate'el j-meenta'abo'. Chén tún ba'ale, Maya t'aan, tu yóok'lal u na'ataal tumen in wet láak' Mayailo'obo'; le meentik túne', ka tin tukultaje' chén ja'alil le nukuch máako'ob k-éet ch'i'ibalo'obo' letio'ob bin j-áantiken in ts'íibte le ba'ax j-úch tu ja'abil 1847. Le nukuch máako'ob j-áateno', ma' ya'ab kuxa'ano'ob ti' le k'ino'oba'a' ya'ab ts'o'ok u laj kímili'i'.

Bey túun úchik u káajal in ts'íibtik tu láakal le ba'ax tu ya'alo'ob ti' teno'.

U tia'al le ts'íibil kin meentika', jach ma' alabak. Mix ba'al tin wilaj talam yéetel le nukuch mako'obo' j-séb úchik in kaxtik ki'imak óolal tu yóok'lal in tsikbal yéetel tu láakal le máaxo'ob tin xímbato'obo'. Jach yéetel ki'imak óolalil t'aanajen yéetelo'ob. Ba'ax u

yutsile', tene' ma' ts'uuleni'; láyii' u k'i'ik'el máasewáal ku yáalkab tin wínkililei'. Ku ts'o'okole', in t'aane', Maya signálen yéetel xan; chén leti' u jats'utsilo'. Le meentik túne' mix máak pakten k'aasil le k'inako'ob tin máan in xímbato'obo', tumen ma' ts'uuleni'. Máasewáalen!

Le ka' tin. káajsaj in ts'íibtik le tsikbala', ku ya'aliko'ob ten le nukuch máako'obo', jach ki'imak u yóolo'ob, tumen ku ya'ako'obe': jach ma'loob ka' béyak u k'aj-óolta'al tumen le paalal ku lík'ilo'ob ti' le k'ino'oba', ba'ax le j-úch tu ja'abil 1847. Ba'ax yajchaj tin wóole', yaan kaaj tin xímbate', le kán k'uchukene'e' kin k'áatik wáa kula'an le nukuch máako'ob kin bin in xímbnto'oho , ku ya'ala'al tene' úch kimiko'ob.

Le óok'lal túne', k'a'abet u ts'íibta'al le buka'aj ba'al jats'uts u yoojel le nukuch máako'ob p'aatalo'ob chén túulman túul ti' le mejen kaajo'obo'; k'a'abet xan in wa'alike' chén tumen tu yántajen le nukuch máako'obo', j-béychaj in ts'íibtik le ju'uno'oba'. Mix yéetel tu láakal in kuxtal je' u béytal in bo'otiko'obe'.

Le ka yáax káaj in máan in xímbat le nukuch máako'obo', chén je' tu'ux in k'áate' kin máan in k'áat chi'it tu'ux kajakbalo'ob, ja'alil ka tin wilaj túun mix táan u bin ten utsile', ka'aj tún tin tukultaje' yan in k'exik bix in máan u tia'al ka béyak in wiliko'ob. Tumen ka'ache', le kán k'uchuken ti' jun p'éel chan kaaje' , mix kula'an le nojoch máak kin bin in xímbato'o'; yan j-k'iine'. bija'an ichil u kool; yan j-k'ine' bija'an tánxel kaajil j-xímbal. Ku náakal túun in wóol in páate', tin páa'tik, tin páa'tik, k'ala' kiin ma' suunak tu kajtalili'i', kin ch'aik in beele', kin luk'uli'. Tu yóok'lal le ba'ax ku yúuchul ten beya', ka túun j-káaj in tukultike' yaan u láak' bix je' u béytal in wiliko'obe', ka'aj páatak in tsikbal yéetelo'ob u tia'al xan ka' in tsoltio'ob ba'axten taak in wojéltik le úchben tsikbalo': le ba'ate'el j-xíik tu ja'abil 1847. Bey túun úchik u taal tin tuukul k'a'abet in bin j-kajtal wáa jayp'éel k'in ti' jun p'éel chan kajtalil, bey tun xan úchik in bin j-kajtal tu kaajil X-Ka'akal Gaudiao'. Le chan jats'uts kajtalila', úchili' in k'aj-óolte', le meeritik le ka'aj j-k'uchene'e', ma' jela'an úchik in wila'al tumen u yumilo'ob le kajtalilo'o'; ku ts'o'okole', yan wá jaytúl máak in k'aj-óoli'i'. Le kaaja', je bix u láak' p'enkech mejen kaajo'obo' ti' kool kuxaan tu láakal u yóotsil máakilo'ob; ti' le ki'ichkelen lu'um ku kaxtik u kuxtalo'obo'. Le kaaja' jach k'aj-óola'an tu beelil tumen ma'atech u máan jun p'éel ja'ab wá ma' ku meenta'al u cha'anil jun túul ki'ichkelen yum ku kanánta'al te' kaaja'. Le j-óok'lale', ya'abkach máako'ob ku taalo'ob táantanxel kaajil j-xímbatik. Te' kaaja' j-úchchajeni', te' kin ts'íibtik le ba'ax ku ya'ala'al ten tumen le nukuch máako'obo'; chén ba'ale' kin jóok'ol xan ti' tánxel kaaj xímbal. Bey túun úchik u pájtal in tsikbal yéetel le nukuch máako'obo'o'.

Bin ka'aj in ts'íibt u kaabáob yéetel u k'aaba' u kaajalo'ob:

Yum j-Transito Chan Kawich u kaajale' Saban, enero ka' j-kójen in xímbate ti ja'abil 1981.

Yum j-Placido Cupul, u kaajale' Peto, enero ka' j-kxojen in xímbate tu ja'abil 1981.

Yum j-Tirso Uuk, u kaajale' Peto, enero ka' j-kójen in xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Marcos Cupul, u kaajale' Sacalaca, enaro ka' j-kójem xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Edmundo Ka'amal, u kaajale' Tíjosuco, abril ka' j-kójen in xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Magdaleno Cuxin, u kaajale' Señor, abril ka' j-kójen in xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Juan Ek', u kaajale' X-Ka'akal Guardia, mayo ka' j-kójen in xímbaté tu ja'abil 1981

Yum j-Marcelino Kuxiri, u kaajale' X-Ka'akal Guardia, mayo ka' j-kójen in xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Filomeno Colli', u kaajale' Peto, mayo ka' j-kójen in xiimbate tu ja'abil 1981

Yum j-Francisco Tuus Peña, u kaajale' Túus-Ik', mayo ka' j-kójen in xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Esteban Xool, u kaajale' X-Tepen, mayo ka' j-kójen in xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Basilio Uj, U kaajale' Chuun Oox, mayo ka' j-kójen in xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Agustin Chan, u kaajale' Chan Kaaj Derrepente, mayo ka' j-kójen in xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Santiago Keen, u kaajale' Chuun Oon, mayo ka' j-kójen in xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Cristino Peech, u kaajale' Chuun Ya', mayo ka' j-kójen in xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Leopoldo Ts'íib, u kaajale' Chan Santa Cruz, mayo ka' jkójen in xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Juan Bta. Xool Witsil, u kaajale' Chuun Ju'ujub, mayo ka' j-kójen in xímbate tu ja'abil 1981

Yum j-Francisco Tun, u kanjale' Chuun Ju'ujub, mayo ka' j-kójen in xímbate tu ja'abil 1981 Xan.

Tu láakal le nukuch máako'ob tin ts'íibtaj u k'aabaoba', yéetel tu láakal u muuk' in puksik'al kin k'áat óoltik ti' yumtsilo'ob ka xi'ik utsil tio'ob.

3. BA'AX J-BEET U LIIK'IL ÓOTSIL MÁAK J-BA'ATE'EL YÉETEL TS'UUL

Tu ja'abil 1511 ka' yáax k'uch le sak wínjko'ob waay te' t-lu'um tu tojil u kaajil X-Kusamil,⁷ yók' k'áa'nab j-k'ucho'ob chén p'elak úchik u kóojlo'obe', ka' jo'op' u ch'a'apachtiko'ob óotsil u tia'al ka' j-meyajta'ako'ob, bey xan u paalalil tán xan u jáaymolta'alo'ob u tia'al u paalitsilto'ob, u mejen x-ch'úpalilo'obe' tán xan u ch'a'ako'ob u tia'alto'ob. Le ka'aj j-jo'op' u cho'ok'ol óotsil máak u tia'al meyaj ti' ts'uule', mix táan u kibiko'ob ka'achi, le mix táan u yóltiko'obo' ku meenta'al loob tio'ob, le j-óo'lale' le kán t'a'anako'obo', tsa u bino'ob, la ka'aj j-p'áate', keex ma' u k'áato'obe' áalkabil u bino'ob, tumen wá ma' u meentiko'ob beyo' ku tse'elo'ob bej, ku kinsa'alo'ob yéetel jaats', wá mae', ku ji'ich'il u kaalo'ob.⁸

Tu láakal le meyaj ku yúchulo', k'in ku t'úubule' ku p'a'atal wá mae' tak tu yáak'abilil táan u yúuchul le meyajo' u tia'al káajsbil tu ka'aten ma' ki' sásaki'. Tu k'aan ku líik'ilo'obe' ku bino'ob te' meyajo', mina'an ka' ts'áabak u yo'ocho'ob táanil, je'elili' wal u ti'ich'ij ka'aj wáal waaj tio'obe' bey taytak u p'atiko'ob u meyajo'obe'.

Le kán líik'ik yáalkabo'ob tu k'aano'obo', yáax ba'ax kun u meento'obe' ku bin u xóolch'intubáob tu táan le t'suulo' u tia'al u ts'uuts'o'ob u k'ab, le kun chan ku'uchtal u

⁷ Rubio Mañé, Igiacio. Cap. II, 1957. ops. cit. pags. 153-154

⁸ Entrevista con el Sr. Eduardo Ka'amal en la comunidad de Tijosuco, Municipio de Felipe Carrillo Puerto, Estado de Quintana Roo; Oriundo de Tek'ón, Yucatan. Abril 26 de 1981. Ficha No. 214

k'uchul tumen ma' séb j-líik'ike'e', te' wa'akbal jun túul máak yéetel jun xóot' suum u tia'al túun xiixkúnsbil u paacho'ob yéetel jaats', tumen yan máac jach chén jaats' u bilal ts'a'anil tumen le ts'uulo'ob ich le óotsil máako'ob ku paalitsilta'alo'obo'.⁹

U k'aasil le meyaj ku meentiko'obo' je'eke'en paalitsil ma' béychaj u ts'o'oksik le p'isa'an tio', ku k'astal yokil ci' otsil xiib; tumen ku ch'a'abal le suum ts'ama'an ich le ha'o' ku tse'elel u nook' u tia'al túun xiixkúnsbil u paach yéetel jaats', le káan ts'o'okoke' táan u yitslankul u si'nel óotsil xiib xiixchaja'an tumen le suumo'. Ja'alikjl óotsil atantsile' le káan ookok le áak'abililo' táan u yilik bix kun u ts'ak le finchantsilo' le óotsil x-ko'olelo', ku ch'aik le pak'al yéetel le ta'abo' u tia'al túun u ts'áa te' pu'uch ku yitslankilo'. Le óotsil máako'ob ku ja'ats'alo'obo' mix u chitalo'ob w6e'nel ku béytal tumen tak'an yaj u pu'ucho'ob óoltsilo'obi'. Bix u chan je'es kubáobe', chén ja'alil noktal weenle' le káan t'a'anko'obe' ku kutaloob; bey u máan ak'ab tio'obo', tak káan t'a'anako'ob p'íik' sáasil yéetel u chokwilil táan u ka' bino'ob te' meyao'. Bey j-suukbesa'ab u meenta'al u meyaj le k-éet ch'i'ibalo'ob tumen le ts'uulo'obo'.

Le úch ka'aj j-k'uch le j-sak winiko'obo', u yéet taalako'ob xab le nukuch j-k'iino'obo'. Láyli u yéet ts'uulilo'obe', letio'ob xane', chén p'elak u k'uchulo'obe' ka'aj jo'op' u kaansiko'ob ti' óotsil máake' u chín poolt le k'uo'ob tu kuchaj u taaso'obo'.

Le óotsil máako'ob túno', mix táan u yóoltiko'ob ka'ach u kano'ob le túmben payalchi' ku kansa'al tio'obo' tumen mix k'a'ana'an tio'obi' óotsil máake' yanili' yumtsilo'ob ichilo'obe'. Le yumtsilo'obo', ku yántiko'ob óotsil, je' bix u j-beetik le yum cháako'obo', wá le nukuch iik'o'ob j-kanátik le nalo'. Le j-beetik túne', ba'ax túun u tia'al tio'ob túmben k'u! Le j-cho'ok' tio'ob tumen le j-sak wíniko'obo', mix k'aj-óolta'an ichjl le k-ch'i'ibalo'ob ka'ach úcho'o'.

Le kansaj ku beetik le j-k'iino'ob ti' óoltsil máak yéetel u loobibo', leti' meentmail u k'e'exel u tukul jjujun p'iitil. Tumene', ku ya'aliko'ob le ts'uulo'ob yéetel le k'aak'as j-k'iino'obo' tu láakal le ba'al tu taaso'obo' láaj ma'loob je' bix bin u t'aanankilo'obo', u búko'obo', u jaanankilo'obo', u p'enkech k'uo'ob yéetel u chuukáan ba'alo'ob tu taaso'obo'. Je túun bin óotsil máak ya'aliko'obe', tu láakal ba'al yan tie, wá tu láakal ba'al u yoojele' mix bin utsi', mix ba'al bin u beelal tu t'aano'ob. Ku ts'o'okole', jach jun puli' mix jaji'. Chén táan u ya'aliko'ob; tumenile', mix táan u na'atiko'ob le buka'aj ba'al jats'uts u yoojel le j-ki'ichkelen ch'j'ibal Mayáobo'. Tumene', bix kun j-a'albil wá k'aas le ts'aak ku beetik le nukuch máako'ob chén yéetel u le' xíwo'obo', wá xan le ch'a'aj cháak ku beetik le j-meeno'ob tu'ux ku k'áatiko'ob ka' k'áaxak le ja' u tia'al ka' mak u ki'ichkelen ixi'imil le kool pak'a'ano'.¹⁰ Tu láakal le jats'uts ba'alo'ob tún beyo' ti' le nukuch yuntsilo'ob ku jooya'abo', ti' letio'ob ku k'áat óoltal. Le j-óo'lal túne', ba'ax kun u ya'alo'ob wá k'aas le buka'aj ba'al u yoojel le úchben máako'obo'. Ku ts'o'okole, le kansaj ku beetik le j-k'iino'ob k'ucho'ob yéetel u yéet j-sak winkilo'obo' ma' chén yéetel u yutsili'. Wá ma' táan u bin óotsil máak le tu'ux ku kansaj le j-k'iino'obo' yéetel u jaats'il ku bino'ob j-ch'a'abil; le ku yantal u pechuba jun puli' mix u káatt j-bino'o', kiinsbil u meenta'alo'ob tumen le waacho'ob u tasmob'obo'. Le u biilal úchik u taasa'alo'ob u tia'al u táas le k-ch'i'ibalo'obo'. Ya'ab ba'al u beetmo'ob k'aas

⁹ Entrevista con el señor Esteban Xóo1, en la comunidad de X-Tepén, estado de Yucatan. Mayo de 1981. Ficha No. 761

¹⁰ Entrevista con el señor Marcos Kupul en la comunidad de Sacalaca, Municipio de José Ma. Morelos, estado de Quintana Roo. Enero de 1981. No. de ficha 102

ma' k'a'abet u tu'ubsa'ali', je' bix le u beetmoob le j-k'ino'ob ti' u paalal le k-ch'i'ibalo'ob le úcho'; tumene', ku li'iko'ob bin tu láakal u xx-lóo'baye'enil le x-kolelo'obo' u tia'al u beeto'ob óolal tio'ob. U jajile', chén ku ch'iko'ob u tia'al u yéet weeneto'ob; hey j-suukchajik ti' le j-k'ino'obo'. Le túun kán u yilo'ob ts'o'ok u k'ojá'antal le x-ch'úpalaal u ch'a'amo'obo', ts'o'ok u yo'omkinsiko'obe', ku kinsiko'ob, byo' ma' táan u na'ata'al tumen le tatntsilo'obo' baax le ki seen beetiko'obo'. Le káan ts'o'okke', ku jáax muktiko'ob tu tsél u najilo'ob le tu'ux kaja'ano'obo'. Ja'alikil le tatasilo'obo', le káan p'áatak ma' táan u yilik u paalalo'obe', ku bino'ob tu yiknal le j-k'no'o'obo' u tia'al u k'áato'ob tu'ux j-ts'o'o'ok u paalalo'ob; le j-k'ino'ob tuno', ku ya'aliko'obe' ma' u chén tukulta'alo'ob, wá tu yóok'lal le x-ch'palalo'ob u ch'a'amo'obo', uts yanilo'ob: "Ts'o'ok u bino'ob tu yiknal j-ki'ichkelen yum", ku t'aanoob. "Mix bik'in u ka' suuto'ob ch'a'abilako'ob jun páakilio' tumen j-ki'ichkeien yum", ku yaaliko'ob.¹¹ Bey u sén tuus le k'aak'as j-k'ino'obo', bey xan u tuus le p'aatalo'ob tak bejela'a. Le p'aatalo'ob bejela'a', ma' tu ki'imaktal u yolo'ob pato'ob j-tsiminil le óotsilo'obo': ayik'alo'ob, ayik'únsa'ano'ob tumen le maxóob j-bak'eltmail le t'aan ku beetiko'obo'.

La ka'ach úcho', tu láakal le óotsil mako'obo' te' ku meyajo'ob yiknal le ts'uulo'obo'. Ti' le buka'aj meyaj ku beetiko'obo' chén u chan p'ít janal ku náajaltiko'ob; jaaj ku ts'áabal tu'ux u yantalo'ob, chén ba'ale' chén tu jáal le nukuch naj tu'ux kajakbal le nukuch ts'uulo'obo' te chok'okbalo'ob pa'te' yéetel u mejen paalalo'obi'. Ti' x-mejen juutul naj kajakbalo'ob; masewále' mix ba'al ku k'in ti'.

Mix u muuk' u tia'al. Ts'uul tia'altik. U jajile' tu láakal ba'al yan te'ej j-lu'umo', ts'uul tia'altik.¹² K'a'abet u ch'aik máak tu tuukul le buka'aj bob u beetma le ts'uulo'obo'; bey xan le nukuch sak j-k'ino'obo', le j-beetik túun jach ma'loob ká'aj k'a'ajsa'ak ti' tu láakal óotsil máak le loob u meentmo'ob ti' le k-ch'i'ibal Mayáoba'. Le úcho', jach talam le ba'ax ku meentiko'obo' tumen tak u yóotsil x-ko'olelilo'ob ku meenta'al u meyajo'ob; mina'an xan je'elel tio'ob. Máan k'in tan u juuch'o'ob j-ka'. Tumene', letio'ob ts'a'ano'ob meyajtik le p'enkech wínik ku meyajo'ob tu yiknal le ts'uulo'obo'. Le j-óo'lal tune', le óotsil mako'obo' j-suukchaj u tse'elel u yatano'ob, mix ba'al yan yilo'obi'i: tu k'ab ts'uul p'aatalo'ob. Ku ts'okole', letio'ob xan j-yéyik u t'a'ajtakilo'ob u tia'al u biso'ob u meento'ob jach le ba'ax u k'áato'ob yéetelo'obe'. Mina'an j-lo'oba' ku kibik j-bin tu paach le k'aak'as ts'uulo'obo' tumen u yabilmo'ob u wíchamo'ob bey xan u mejen paalalo'ob; ba'ax túun ku yúichulé', le mix tán u yótik bin tu paach le ts'uulo' kínsbil u meenta'alo'ob yéetel jáasta'.

Tu láakal le mejen kaajo'ob tu'ux kajakbal le ts'uulo'obo' te' ku beeta'al u meyaj le óotsil máako'ob kajakbalo'obo'; le beetik túun tu láakal le muuk' ku puliko'ob yók' le meyajo', leti' beet u ya'abtal ba'al ti' le k'aak'as ts'uulo'obo'; chén bey u yokoltiko'ob le u muok' le ya'abkach winik ku meyajo'ob tu yiknalo'obo'. Le túun j-beetike' je' ba'ax uts u yiliko'obe', chén u t'aano'obe' tán u meenta'al meyaj tio'ob tumen le óotsil maako'obo'. Bey tún úchik u meenta'al u nukuch pak'il najil.o'ob jach táaj jats'utstak, ki'ichkelentak, tu'ux kajakbalo'obo'. Bey xan u nukuch pak'il najilo'ob le u ku'o'ob tu taaso'obo'. Le buka'aj muuk' u puliko'ob le óotsil máako'ob yók'ol le k'aak'as ts'uulo'obo', mix jun p'ít bo'ola'an

¹¹ Entrevista con el señor Francisco Tuus Peña en la comuriidad de Felipe Carrillo puerto, estado de Quintana Roo, Oriundo de Tusik. Mayo de 1981. Ficha No. 691

¹² Entrevista con el señor Tirso Uk, en la coiunidad de Peto, Yucatán (cabecera niunicipal). Enero de 1981. Ficha No 13

ti'obi'i', tumen le úcho' mina'an u bo'olil le meyaj ku beeta'al tio'obo'. Ma' k'aj-óola'an ba'ax le bo'ol meyaj ti le k-láak'o'obo'o.

U láak'ile', tu láakal le buka'aj ki'ichkelen lu'um yaan ti' le óotsil k-láak'o'ob ka'acho', láaj tse'el tio'ob tumen le ts'uulo'obo'.¹³ Le úchik u tse'eel le lu'um tio'obo, jach táaj náak' tio'ob tumen te' ku kaxtik u kuxtalo'obi'i. Ma tún ma' talam u na'ata'al ba'ax j-óo'lal jach mina'an u xuul úchik u k'uuxtalo'obi'. Bey tún p'áatik mix ba'al ku k'in ti' le buka'aj ya'abkach óotsil k-láak'o'obo'.

Le ya'abkach lu'um j-ch'a'a'ab tio'obo'; ba'ax tu meentaj ts'uule' tu láaj k'alpachtaj; ka'aj tún j-káaj u but'ik óotsil máako'ob u tia'al meyajtiki'. Te' tún j-káaj u beeta'al ya'abkach jejelás meyajobi'i':

J-beta'ab kool, tóok, pak'al su'uk, j-pa'ak' ixi'im, j-pa'ak' piits', j-pa'ak' kij yéetel u láak' p'enkech ba'alo'ob tu taasaj le ts'uulo'obo'.¹⁴ Tu láakal le ba'al j-pa'ak'a'a', ya'ab u meeyjul. Le j-beetik tune', te' ku cho'ok'ol le óotsil k-láak'o'ob yóok'olo', u tia'al j-meyaj beyo'ob ba'alche'e'.

Sánsamale' ya'ab winik ku kimil yóok' le meyaj ku yúchulo, sánsamal xan u bin u jach óotsital máak tu k'ab le ts'uulo'obo'. U p'aaxile' mix bik'in u xu'ulul u bo'otikoob, tumen le jujun p'íit ba'al ku ts'áabal tio'ob u p'axo'obo', jach mina'an u xuul ko'ojil; ts'uule' chén jach je' bix u k'áate' bey u ts'ik le ba'al j-p'axbilo'. Leti' tún ka'aj j-jobop' u yantal u tuukulil u líik'il j-ba'ate'el óotsil máak yetel ts'uul. Le ka'aj j-jo'op' u náats'al u k'inil u yúchul le ba'ate'elo', le ka'aj xan j-káaj u yu'uba'al u ch'a'chi'ta'al u k'aaba' le nukuch tata'obo'. Letio'obe' láyli xan óotsil máako'obe': yum Cecilio Chi', yum j-Jacinto Paat, yum j-Bonafacio Novelo yéetel u chuukáan ya'abkach nukuch máako'ob taak xan u péeksiko'ob kaaj u tia'al u ts'aáob u xuul le loob ku meentik le tsuulo'obo'.

Yum j-Jacinto Paate', u kaajale' X-Jo'otsúk. Chén ba'ale' yan yump'êl u kajtalile' u k'aabae' Kulumpich, ma' náach X-Jo'otsúki'i'. Leti' tún le k'inako', ya'abkach máak ku bisikuba yéetel.

Yum j-Cecilio Chi'e' u kaajale' Te'Piich letíe' juntúl noIjoch máak jach uts u bisikuba yéetel a yéet óotsjlilo'ob, chán ba'le' ts'uule' jach u p'ektma le nojoch maaka' ma' u k'áat mix u yili'.

Yum j-Manuel Antonio Aaye', u kaajale' Chichimila', úchili' xan u k'aj-óolt ya'bkach máako'obe', tumene' ts'o'okili' xan u yáax ba'a'te'el ichil le ts'uulo'obo', (beey xan j-Cecilio Chi).¹⁵ Ts'o'okili' u kanik bix je' u béytal u to'opoj le j-waacho'obo'. Bey xan yum j-Bonifacio Novelo, u yoojel bix u yúchul le ba'ate'elo', ku bisikuba xan leti' yéetel le óotsil máako'ob ku beeta'al loob tio'obo'; le j-beetik túne' mix saajki'.

Te' tún tu kajtalil yum j-Jacinto'o', te' ku much'ikubáo'ob u tsikbalto'ob bix kun j-lík'ibo'ob j-ba'ate'el yéetel ba'ax k'inil.

Yum j-Manuel Antonio Aye', yaan u láak' óoxtul máak u k'aj-óole', láyli' u yéet máano'ob úch ka'ach te' j-ba'ate'e-lo'. U k'aabáobe' yum j-Rudensindo, yum j-Felipe yéetel yum j-

¹³ Entrevista en el señor Juan Bautista Xóol Witsil en la comunidad de Chuun Juub, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981. Ficha No. 506

¹⁴ Entrevista citada, señox Tirso Uk. Ficha No. 2

¹⁵ Gonzalo Navarro M. 1970. ops. cit. pag. 76

Santiago Puuk. Tu láakal u k'aaba' be nukuch máako'obo' ts'o'ok u tstibta'al te ju'una'. Le tio'ob u poolil le ba'ate'elo'.

BIX U K'ASA'ANIL LE TS'UULO'OBO'

Le ts'uulo'obo' ja'ali meyaj loob u yoojel u beeto'obe'.

Keex juupul be óotsil máako'ob yók'ol le meyajo', ku ts'o'oksa'al óolaj tío'ob. Le meyaj ku beetiko'obo' le ka'aj j-p'áte' tu k'inil tu yáak'abilil juupubo'ob yóok'ol, jach jun puli' mina'an u je'eleil; ku tso'kole', ma' chén bey u yúchul le meyajo'o': yéetel u jaats'il ku cho'ok'obo'obi' Yíknal ts'uule', keex k'o'ja'an le óotsil máako'obo' ku ts'áabal meyaj u meento'ob; ku ts'ookole' mIx táan u cha'abal u bino'ob tu yotocho'ob tu yóok'lal ka'aj ma'a'k u chital u muk'yajto'ob u k'o'ja'anilo'ob. Ba'ax ku meenta'al tio'ob tumen le ts'uulo'obo', ku túuxta'abo'ob j-láan k'altbibo'ob keex k'o'ja'ano'ob; meenta'an xan u kúuchil tu'ux ku k'a'alo'ob. Le bey k'ala'anilo'obo', ku ts'áabal u láak meyaj u beeto'ob ti' yaan xan u yuumil j-ilik wá tan u beetiko'ob, wá mae', ku tóoch'ta'abo'ob yéetel u jaats'il, chén p'el u xu'upul le ba'al ts'áan tio'ob u meento'obo', táanili' u ts'áabal u láak' tío'obe'.¹⁶

Óotsil máak juupul te yóok' meyajo', ku yu'ubik wi'ij, ku muk'yajtik uk'aj, ku ts'o'okole' yaan k'iine' k'o'ja'an. Le túun meetik yók' le meyaj ku kímilo'. Ts'uule' ba'ax u k'áajti' le ba'al ku yúchul ti' le óotsil máako'obo'. Ts'uule' ba'ax k'a'abet ti' leti'e', u muuk' le óotsil máako'obo'.

Ts'uule' jach máaja'an u xuul ka'sa'anil, tumen tu láakal le óoltsilmáak ku meyajo'ob tu yiknalo' láaj u beetma u tóoka'al u k'aaba' tu púuch, bey u beeta'al ti' waakaxe' yéetel k'áak' ku ts'íibta'al tu yoot'el wínik. Ku meentjko'ob le ba'al béyo', u tia'al wáa ka'aj púuts'uke', le óotsil meyjil máako'obo' u yoojel ts'uul bix kun u k'aj-óolt, le káan u ka' chuke'. Wáa mae', yaan ts'uul ku meentjk u jáak ch'akta'al u ni' le máasewálo', wá ma' xane' ku ts'élel jun xéet' u le' u xikin. U jajile' bey alak'bil ba'alche' óotsil máak tu k'ab le ts'uulo'obo'. U k'aasil ti' le ts'uulo'obo', jach ma'atech u meyajo'ob letio'ob; mix jun téen ku líik'sik u k'abo'ob u tia'al ka'aj meyajnako'ob. Leti' le óotsil máak'ob u chok'mo'ob j-meyajo', ku meyajo'ob keex yéetel u wi'ijij, yéetel u yuk'ajil, yéetel u jaats'il kex yóok'ol meyaj ka'aj kímiko'ob k'o'ja'anilo'ob. Bey túun le toop ku meenta'al ti' le k-láak'o'ob tumen le ts'uulo'obo'.

MEYAJ KU YUUCHUL TU YIKNAL TS'UUL

Te' ju'una', k'a'abet xan u ts'íibta'al ba'ax meyjil ku meenta'al tu yiknal ts'uul u tia'al ka'aj ojélta'ak tumeen tu láakal le k-chi'ibalo'ob kuxa'ano'ob bejela'a', bix úchik u xu'upsa'al u muuk'o'ob yók'ol le meyajo'. Le meentik túune', tu kajtalil ts'uule' jejelás meyaj ku meenta'ali'i', ku beeta'al u meyjul kool, u meyjul paak'ál, u meyjul páak, u meyjul jo'och kij yéetel ch'oot, te ch'oot ku yúchulo' te' ku yóok'sa'al le k'ák'aj ja' ikil u kálkunsal le óotsil k-láak'o'obo'.¹⁷

Le meyaj p'isa'an ku meentik le k-láak'o'obo' mix táan u yila'al wáa chichán wáa nojoch u wíinikilo'ob. Ku ts'o'okole', jach ya'ab le meyaj ku ts'áabal u meento'ob, le túun j-beetik

¹⁶ Entrevista citada, señor Edmundo Ka'aia1. Ficha No. 221

¹⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No 109

ma'atech u t:s'o'oksiko'ob ti' jump'él k'iin; le káan sasake' yaanal meyaj ku ts'áabal u meento'ob, chén wáa ba'ax k'iinil ku ts'áabal táanchúmuk k'iin u je'elo'ob. Chén ba'ale, mix táan u je'elo'ob tumen le meyaj p'aatal pachil ma' ts'o'oksa'ano'o leti' le kun j-meentbil te' k'iino'.¹⁸ Le j-meentik mix bik'in ku yantal u je'elil, kímil ku beetiko'ob óotsil xiibo'obe' ku je'elelo'ob.

Ti' tu lakal le meyaj ku yúchulo', ts'uule' u ts'áama juntúl máak ilik leti' le ku ya'alal u "mayolilo" leti' xan j-k'ubik tu láakal le meyaj ku yúchul tu yiknal le ts'uulo'.

Le jujun p'íit ba'al ku ts'áabal u p'aax le óotsil máako'obo', laj na'aksa'an u tojol, bey xan u nu'ukul le meyajó'.

Ko'ojkínta 'an máskab, báat, x-lóob; bey xan je bix jujun p'íit ba'al ku ts'áabal tio'ob u janto'obo': bu'ul, ix'i'im, ta'ab yéetel u láak' jujun p'íit ba'alo'ob. Le meentik túun le p'aaxo'obo', jach jun puli' mix bik'in u bo'ota'al, u p'axmajuba máak tak kén kímik.¹⁹

Bey túun le nojoch toop u bajma le ts'uulo'obo'; le meentik tak bejelae', ma' tu'ubuk ti le k-láak'o'ob bix u kisinil le j-sak wíniko'obo'.

BIX UCHIK U YUUCHUL LE BA'ATE'ELO'

Le je'ela', u tsikbalil le ba'ate'el j-úch tu ja'abil 1847 le meentik k'a'ana'an u ts'íibta'al tu beel je' bi j-úchik u tsolik le nukuch máako'ob in wéet tsikbalnajako'obo'. Ku ya'alik túun bey le tsikbala'.

Le óotsil máako'ob ku to'opolo'ob túuno', j-náak' le ba'ax ku seen beeta'al tio'obo' ka'aj j-jo'op' u much'ikubáo'ob u múul a'a'lto'obe' ts'o'ok u jach ti'ibital u mu'k'yajtiko'ob le loob ku meenta'al tío'ob tumen le ts'uulo'obo'. Ti' túun tu jets'o'bo'e' ka'a'be'et u ja'abal máskab, ba'al túune', ma' u tia'al u meyajta'al ts'uuli'. U tia'al u ch'a'akal u suumil ikil u k'axmail wínik.

Je'ela' úchili' jo'op'ok u taasiko'ob ka béychae'. Ja'a-lij ka'aj j-ts'o'ok u láaj máano'ob kaajal kaaj u tsikbato'ob ba'axten kun u chúmbeso'ob le ba'ate'olo', yéetel xane', táan u yiliko'ob u much'ikúnsiko'ob jujun p'íitil u nu'ukul le ba'ate'elo': j-bin u kaxto'ob túux kun u mano'ob ts'oon&ob, ku ts'o'okol xane', u máakilo'ob u lu'umil Belise'e' j-káaj xan u túuxtiko'ob ya'abkach ts'oon ti' le k-láak'o'obo'.²⁰

U poolibo'ob le ba'ate'elo', u k'abao'obe':

Yum j-Cecilio Chi', yum j-Jacinto Paat, yum j-Manuel Antonio Aay, yum j-Bonifacio Novelo, yum j-Rudensindo, yum j-Felipe yéetel yum j-Santiago Puuk; le u ts'ook óoxtuloba' Chichimila' u kaajalo'ob bin.

Ku ya'ala'ale' le k'inak bin táan u lík'sikuba máak u tia'al le ba'ate'elo', bey bin u wo'och' siniko'obe', bey yaniko'ob ti le mejen kaajo'ob tu bák'paach le u nukuch poolil le ba'ate'elo'. U kán xotma u yóolo'ob u tia'al túun u xiikúnso'ob be k'aak'as ts'uulo'ob yéetel le k'aak'as j-k'ino'o'bo'.

¹⁸ Entrevista citada, señor Tirso Uk. Ficha No. 12

¹⁹ Entrevista citada, señor Tirso Uk. Ficha No. 14

²⁰ Gonzalo Navarro M. 1970 ops. cit. pag. 77

Ya'ab u tsikbalil yaan bix úchik u ya'abtal máak tu paach le nukuch máako'obo'; je' bix nojoch yum j-Cecilioe', ya'abchaj máak j-bin tu paach tumen letie' ya'ab uts tu meentaj ti' le u yét ch'i'ibal Mayáo'obo'; le ka'ach úcho', je'enkech óotsil máak ku númyajtik u pús'ul tu k'ab ts'uule', tu kajtal yum j-Cecilio ku bin j-wa'a'tal. Wá mae', tu kajtalil yum j-Jacinto, te' x.-Kulumpicho'; le nukuch máako'ob je'elo'oba', jach uts tuukul yan tu poolo'ob tumen ma'atech u ka' sutiko'ob le j-puuts'o'ob le tu'ux j-luk'o'obo', bey xan a meentiko'ob u láak' u nukuch poolil le ba'ate'el yano'ob te' mejen kaajo'obo'. Le j-óo'lale' bey túun úchik u ya'abtal máak tu paacho'obo'.

Ichil le ts'uulo'obo' j-suukchaj tio'obe' le káan púts'uk juntúl u paliltsilo'ob jun túul tu yiknal u láak', jun túul ku bin j-wa'altale', le káan chu'ukuke' ku meenta'al u suut tu yiknal le u ts'uulil tu'ux j-púts'o'.

Yéetel xane', séb u k'aj-ólta'al: u k'aaba u ts'uulile' ti' tóka'an tu pu'uche'. U jach k'asa'anil le ts'uulo'obo', yaan k'ine' tu táan pool le ôotsil máako'obo', te' u jóon tóokma u k'aabaobi'i'. Wá ma' xane', tu'ux ku k'aj-ólta'alo'obe', tu xikin tsela'an jun xeet' tío'obo'o'.

Le meentik túune, tu láakal le ba'al jats'uts ku meentiko'ob le yum j-Cecilio wá le yum j-Jacinto Paato', le ts'uulo'obo' jach jun puli' ma' uts u yiliko'obj'; ma' uts tu t'aano'obi'. Le meentik túun ch'a'ap'ekta'an le nukuch mako'obo'. Ka' tia'alelo' ya'abkach wínik ts'o'ok much'ikuba tu paach le nukuch tato'bo', le ba'ate'el kun u lékso'obo', ojéela'ane' tu yóok'lal u sen kasaanjl ts'uul; ku ts'o'okol xane, táan u nu'u'ktiko'ob ti' le meen kaajo'obo' bix kun le ba'ate'ebo.

U poolilo'ob le ba'ate'el yano'ob X-Jo'otsuk, yéetel Chichimulao' ka'a' túun tu much'aubao'ob u tia'al u pulo'ob u k'iinil le káan u káajso'ob le ba'ate'elo', te' ku kajtal X-Kulumpich yum j-Jacinto Paato', te' ku much'ikubáo'ob u poolilo'ob u k'iinbeso'ob le x-kínsajtámbalilo'.

Ba'ax jach u táaj p'EEK le óotsil palitsilo'obo' leti' le bo'ol ku meentiko'ob ti' le nukuch j-k'ino'obo' tumen je ba'ax mejen cha'ànil ku meentiko'obe', yan u ineenta'al u bo'olo'ob keex ma' u k'áato'obi'. U jajile' ôotsil máak j-tséntik le nukuch ts'uts'ul j-k'ino'obo'. Le meentik jach táaj k'uuxilnaj wínik tumen wáa ku ts'o'okol u beel le tánkelen xi'ipalaalo'obo', yan u bo'olo'ob ti' le j-k'ino'obo', keex ma' u k'áat le óotsiJ. paalalo'obo'o'. Wá xan ku bisa'al le mejen paalal j-t'objil ja' tu poolo'ob tumen ku ya'aliko'ob le k'iino'ob jach k'a'abeto', yaan xan u yúuchul u bo'olil. Ma túun tu yóok'lal le je'elo' óotsil máake' mina'an tu'ux u 'ch'a'ik u yiik'o'ob. Le meentik túune', tu yóok'lal le buka'aj ba'al ku meenta'al ti&obo', ka'aj tu ya'alajo'obe', ts'o'ok u k'uchul u k'iinil u p'atal mix ba'al kun u bo'oto'ob ti' le j-k'iino'obo'. Ts'o'ok u náakal u yôlo'ob ti' le buka'aj ba'al ku yúchul tio'obo. Yéetelile', ma' le báax kun u yóoto'obe'e' ma' leti' kun u meento'obi'. U ts'ookbalak túun le múuch' tsikbal j-meenta'ab tumen le nukuch máako'ob te' tu kajtalil X-Kulumpicho', mina'an yum j-Manuel Antonio Aayi'i'. Ku ya'alik túun yun j-Cecilio ti' j-Jacinto Paate', jach k'a'abet u túuxta'al jun xéet' ju'un ti' tu kaajil Chichimila'; j-Cecilio tuune', ka'aj tu ts'íibtaj le ju'uno' u tia'al j-bisbil ti' j-Manuel, tu'ux ku ya'alik beya':²¹

“Tepich, julio tu ja'abil 1847.

Yum j-Manuel Antonio Aay. In jach nojoch láak', ment ti' ten uts a wa'alik kaaj ts'o'ok u t'a'anal u tia'al le ba'ale', tu yóoklal xan a wa'alik ten ba'ax k'in. In k'at xan ka'aj wa'alten

²¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha b. 138

wáa ma'loob in tuukul in pulik in ba tu yóok'ol X-Jo'otsúk u tia'al beyo' ka'aj páatak k-k'amik je'ba'a'x toopil ka taake'; bey túuno', kin páa'tik ka sutten a t'aan way ichilo'on le lik'aanilo'on te j-ba'ate'ela'. A'al'ten ba'ax k'iin a taal way tin wiknale', tumen waye' tán u máan u chuukil in paach le túun j-beetike', utsak ta wóol a ts'aik in wojélt ka'ap'éel wá óoxp'éel k'iinil u bin a taal. Bik tu'ubuk tech a núkik ten le t'aana', a woojel jach táaj uts k-bisikba.

Cecilio Chi"²²

Le ju'un j-túxta'ab ti' yum j-Manuel Antonio Aay tumen yum j-Cecilio'o' u tia'al u yiliko'ob jayp'éel kaaj ts'o'ok u much'iko'ob u tia'al túun u léeksiko'ob le ba'ate'elo'. Le túun le ju'un j-ts'íibta'ab tumen yum j-Cecilio te' tu kaajil Tepicho' j-yéya'ab u yumil máax kun j-bisik; le meentik chén p'elak úchik u ts'abal ti' le u máakilo' tu sébi]. ka'aj tu jalaj yokil tu kaajal yum j-Manuel te' Chichimilao'. Le ka'aj j-k'uch te' j-kaajo', jun tats'ak tu naajil je nojoch máak j-bino', ka'aj j-k'oopnaji'; ma' sáme'e', ka'aj j-je'eb le joolnaj tumen le atantsilo', ka j-k'áa'ab ti' le x-ko'olelo' wá kula'an u yíichan. Ka' tu núukaje' ma' kula'ani', bija'an ichil u kool chén ma' suunaki'; le máak túno', ka tu ya'alaje', yan jump'el ju'un tu taasaj ti'. Chén ba'ale', mix máak u láak' k'a'abet u yoolétik chén túun p'elak u k'ubik le ju'uno', luk'ul tu meentaj te' j-kaajo' tu yóok'lal ma' u yila'al. Táan u t'úulbul k'in ka'aj j-tíip' yum j-Manuel, u'ul ku beetik ichil u kool yéetel u chan xla' xbak'al ook, kukuch lu'um u chan x-tsi'itsik nook u búkintmo'; sabaknak u t'ón. Chén p'elak u kutal tu k'aan táan u yúntikuba tumen ka'ana'ane', ka'aj j-k'u'ub le ju'un ti' tumen u yatano'; ka'aj xan j-tso'oltie' máax j-taase.²³

Chén p'elak u ts'o'okol u t'aan u yatane', ka j-líik' yâalkab ôotsil j-xiibé', chén u p'óok tu jám paytaj u tia'al túun u bin t'aan yéetel u láak'o'ob u poolil le ba'ate'el kun j-úchulo', tu yóok'lal xan u tsikbatik tio'ob le ju'un j-taasa'ab tio', tumen te' tu kaajil Chichimilao', ti' bin ya'ano'ob óotsil j-Rudensindo, óotsil j-Felipe yéetel j-Santiago Puuki'i'. U tuukul ka'ach óotsil yum j-Manuele', u tsolik ti' le ôoxtul máako'obo' ba'ax ku ya'alik le ju'un j-túxta'ab tio'. Chén bey u k'aasil ba'al j-meente', ma' j-k'uch óotsil j-xiib je' bix u tukultmail ka'a'cho'o'. U tia'al túun u máan tu chúmuk u k'iwikil le kaajo', ka'aj j-k'a'aj tie' u yookol u xíimbat u nojochil le kaajo' u tia'al xan ka' u xok le ju'un taasa'an ti' u yum j-Manuelilo', tumen xan letie', ma' bin tu kanaj xooki'. Le nuxi' máak u nojochil le kaajo', u k'aabae' nuxi' j-Antonio Rajón, jun túul máak k'as ts'uul u yu'ubik u ba ichil le óotsil máako'ob te' j-kaajo'. Ku ya'ala'ale', ma'loob xan u bisikuba ka'ach yéetel le yum j-Manuel Antonio Aayo'; le meentik tune', j-ook u xíimbate, le ka'aj ook te' nuxi' pak'il najo', ti' yáan túun le nuxi' j-Antonio Rajono'o', táan bin u ts'íib kulik, ka' tu tsikubáo'ob; ka' j-ts'o'oke', ka' j-jo'op' u tsikbalo'ob; chén táan ichil u tsikbalo'obe', ka' tu ya'alaj yum j-Antonio Ay ti' nuxi' j-Antonio Rajone', yan jump'él ju'un j-túxta'ab ti' yum j-Aayi'. Ka' tu ya'alaje', wáa je' u

²² Navarro González Moisés 1979. ops. cit. pag. 76 (transcripción hecha por el autor). Ver pagina 228, *Ensayo Histórico Sobre Las Revoluciones De Yucatan Desde El Año De 1840 Hasta 1864*, Tomo I, por Serapio Baqueiro:

“Tepich, Julio de 1847.—Sr. D. Manuel Antonio Ay.-Muy Señor mi amigo, hágame Usté favor de decirme gatos pueblos hay avisados para el caso, para que usté me diga gando - Item quiero que usté me diga si es mejoro mi intento es atracar á Tihosuco para que tengamos toda provision, hasí aguardo la respuesta para mi gobierno, me dice usté ó me señala usté el día en que usté ha de venir aca conmigo, porque aca me están siguiendo el bulto, por eso se lo digo á usté, me arusté el favor deavisarne dos ó tres días ántes, no dejuste de contestarme no soy yo mas que su amigo que lestimia - Cecilio Chí.”

²³ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 139

meenta'al uts u xo'okole' u tia'al ka'aj u yu'ub ba'ax u k'áat ya'ale' ka' túun j-ts'áab le ju'un ti' le nuxi' j-k'ak'as wínik u xoko'. I.e ka' j-ts'o'ok u xokiko', mix t'aan tu meentaj; jak'a'an bin u yóol tumeen le ba'ax ts'íib ta'an te' ju'un ti' le óotsil yum j-Manuel Antonio Aayo'. Ka j-ts'o'ok u tsikbalo'obe', ka' tu ya'alaj yum j-Manuel Antonio Aayo', táan u bin, chén jok'a'an j-xímbal; ma' ki' bálak u paach óotsil j-xiibe'e', ka' tu meentaj u tuxta'al lap'bil. Ma' sén sáme'e', leti' ku taasa'al akantánta'an. Chén p'elak u k'ujsa'ale', ka' táan k'alta'abiL Ka' xan j-ch'a'ab ti' le ju'un u ts'áama ichil u nook'o'.²⁴

J-Antonio Rájone' ka' tu yilaj ma'aloob k'ala'anil óotsil j-Manuel Antonio Aaye'; mix táan u pájtal u púuts'ule' ka' tu machaj u beeli Sak-i'. Bin tu beetaj u tia'al túun u bis le ju'un tu ch'a'aj ti' le óotsil j-Manuel Antonio Aayo'. I.e nuxi' j-k'ak'as wíniko', chén p'elak u k'uchul tu kaajil le Sak-io', jun tats'ak u bin yiknal u nojochil le kaajo', nuxi' j-Eulogio Rosado u k'aaba', ka'aj tu k'ubaj le ju'uno' yéetel xan ka'aj tu ya'alaj ba'ax ts'o'ok u beetik ti' le máax ti' tu ch'a'aj le ju'uno'. Nuxi' j-Eulogio Rosadoe', ka'aj tu ya'alaj ti' juntúl u nojochil le j-waacho'ob te' Sak-io' ka'aj pénak yéetel u láak' j-waacho'ob tu kaajil Chichimila'. U k'aaba' le j-waacho' j-Valentin Barrera.²⁵ Tu kaajil. Chichimilao', ts'o'ok xan u ma'achalo'ob j-k'albjl óotsil j-Rudensindo, j-Felipe yéetel yum j-Santiago Puuk; ts'o'ok túun u chukpaj kantboob k'alanilo'ob. Chén u yutsil j-lo'obale' ts'o'okili' bin u t'aano'ob yéetel u nuktakil le mejen kajtalilo'obo'. Te Kajtaljo'oba', u k'abaobe, X-Wa'alaj tuun, Ts'íjtnúp, X-K'a'akal Kúpul, Xo'oken yéetel Ebtun.²⁶ Tu yáa'bilile', ka'aj j-k'uch le nuxi' j-waach j-Valentjn Barrera yéetel u chuukán ya'abkach j-waacho'ob j-ch'i'ik yum j-Manuel Antonio yéetel u láak' óoxtulob'. Le ka rna'acho'obe', jun tats'ak Sak-i' j-bisa'abo'ob j-k'albil; ma' t'úubuk le k'ino'o, ka'aj j-bak'pachta'ab u chan naajil óotsil yum j-Manuel Antonio tumen le j-waacho'obo',²⁷ ka'aj j-ooko'ob ichil le chan x-lab najo', ka'aj j-jo'op' xak'alta'al; ku ya'ala'ale', te' bin j-jóok'sa'ab ts'oono'obi' yéetel ju'uno'ob tu'ux ku paklan ts'íibo'ob ka'achi. Bey xan u chuukán ba'alo'ob, láyli' u nu'ukul le ba'ate'el kun u lékso'obo'.

K'ala'anil yum j-Manuel Antonio te' tu kaajil le Sak-i'o' táan túun u k'áatal u chi' ka' u ya'al ba'ax tia'al le ba'al j-kaxta'ab ich u naajilo'; táan xan u jôoya'al tu chie' ku ya'al ba'axten túuxta'ab le ju'un tio', yéetel u lík'ile' máax wá máaxo'ob bin j-túxt le ju'uno'. J-k'âta'ab xan tie' tu'ux xan u ta'akmaubo'ob.

Yum j-Antonioe', chilik te' tu'ux k'ala'ano', chén táan u yu'ubik u t'aan le j-k'aak'as ts'uulo'ob yéetel u t'aan le j-waacho'obo'; letie', mix t'aan ku beetik. Ku tsikbalta'ale', jach jun puli' mix tu ch'a'aj saajkili', mix xan táan u ya'aljk ka'aj cha'abak. Ku ya'alik le nukuch máako'obo', jach bin u k'i'ik'el le úchben nukuch tato'ob ku yálkab tu wínkililo. U jajile', jach táaj j-xiib, ku ts'o'okole', keex táan u yu'ubik wi'ijfl yéetel uk'ajile', chén ku rnuk'yajtik, mix ba'al ku k'áatik.

Ku ya'ala'al tie', wá ku káantik tu láakal ba'ax u yoojelc', ku bin j-utsil ti'; ts'o'okol xane', ku p'a'atal tu yiknal ts'uul j-kajtal, ma' tsaaj u meyaji'. Wá túun leti' ma' u k'áat u ya'al le ba'ax ku jóoya'al tu chio' Ic ba'ax taak u yoojéltik le ts'uulo'ob yéetel le j-waacho'obo', lelo' ku bin k'aasil ti' óotsil xiib: ku kiinsa'al. Bey xan u láak' óoxtul k'ala'ano'obo'o'. Ku ya'alik bin yum j-Manuel Antonio Aaye' "beete'ex jach je' ba'ax a k'áate'exe'; tene' jun puli' mix ba'al

²⁴ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 140

²⁵ Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. pag. 249

²⁶ Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. pag. 248

²⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Fica No. 141)

in woojel. Je' u náakal a wóole'ex a k'áate'ex in chi'e'. Mix ba'al kin in wa'alte'ex; ba'axe', ts'o'ok a náaksike'ex in wóol in wu'uuyik a senkech t'aane'ex; ba'ax kin k'áatik ti' te'exe', ka yóok'sene'ex wayé' u tia'al ka xíik ts'ontene'ex, tumen wá táan a tukultike'ex yaan in wa'alik te'ex le ba'ax in woojelo', chén kunel, mix ba'al kin in wa'alte'ex.”²⁸

U nojochil u kaajil le Sak-i'o' tu ya'alaj ti' wá jay túl le j-waacho'obo', ka'aj xi'iko'ob tu kaajil T-Jo' u tsolo'ob ti' u nojochil le nuxi' kaajo' (u k'aabae' nuxi' j-Miguel Barbachano) ba'ax le ts'o'ok u yúchulo' yéetele' ba'ax xan le ku taal u k'iin u yúchulo'; ka' túun j-ya'ala'ab ti' le j-waacho'ob tumen j-Barbachano' je' máax líik'sik le ba'al beyo' kínsbil. Ku ts'o'okole' tu ya'alaj ka'aj jóok'ok tu séblakil ya'abkach j-waacho'ob u tia'al ka'aj xi'iko'ob u chuko'ob u paach le máaxo'ob túuxt le ju'uno'. Tu ya'alaj túune' ka'aj kínsa'ako'ob mix jun túul ka'aj p'áatak kuxa'ani'i'. Le ka'aj ts'o'ok u ya'ala'al ti' le j-waacho'ob ba'ax k'a'abet u beetiko'ob ti' le máako'ob k'ala'ano'ob te' Sak-i'o', luk'ul tu beeto'obi'. Táan xan u jók'ol ya'abkach j-waacho'ob u tia'al u chuko'ob u poolil le ba'ate'el ku lík'siko'obo'. Ka'aj j-jo'op' u taal u xiimbalo'ob bine', tu tojil u kaajil Ichmúl.²⁹

Le ka j-suunaj le j-waacho'ob j-túuxta'abo'ob tu kaajil le T-Joe' ka'aj tu ya'alo'ob ti' u nojochil u kaajil le Sak-i'o': “Le máako'ob luubulo'obo', kínsbilo'ob jun pulí; ma' k'a'abet u kuxtalo'obi”. Bey túun úchik u ts'áabal u yoojélt yum j-Manuel Antonio Aay, yaan u kínsa'alo'.³⁰

Letie', chén tu yu'ubaj u ya'ala'al yan u kínsa'al; chén tún bix úchik u t'aane', letie' ka'aj tu k'áataj ka'aj taasa'ak juntúl u chan j-tankelen j-xibil paal, yéetel xan ka'aj a'ala'ak ti' u yatan ka'aj taalak ilbil. Chén le jaaj tu k'áatajo'.³¹

Le ka'aj j-sáaschaj yan u kinsa'al tu ja'abil 1847, tu k'inil 26 ti' julioe', chúnk'in ka'aj j-taasa'ab u chan tánkelen j-xi'ipal yéetel óotsil u yatan.³² Ka'aj wa'ach' u jool le tu'ux k'ala'ano', ka ooko'ob le chan j-xi'ipal yéetel le atantsilo'; Antonioe' ka'aj tu mék'aj le u chan paale', ka'aj xan tu ts'u'uts'aj. Bey xan tu beetaj ti' u yatan. Ku ya'alik túun ti' le chan j-xi'ipalo': “Ja'ahibe' j-xíib, bin u ka'aj u kinsen le ts'uuts'ul mâako'oba', chén tu yóok'lal jump'él jats'uts tuukul kin taasik u tia'al u yutstal yanik óotsil máak ka'achi, u tia'al xan u luk'ul óotsil máak tu k'ab le k'aak'as ts'uulo'ob yéetel le k'aak'as k'iino'obo'. Tu láakal le utsil tuukul kin taasika', yéetel u chuukáan in wét nukuch máakilo'obo', le ts'uulo'obo' u jach táaj p'ektmo'ob. Mix uts tu t'aano'obi'. Taali' xan ten, úchik in ts'ik le ju'un u xok le máak yaan te t-kaajalo', tumen mix jun tén tin tukultaj u ch'ik k'aasil, le j-beetjk tu túuxtik k'albilen; ma' tin tukultaj u beetik ten óolaj beyo'o'. U jajile', ma' tin tukultaj u taal te' tu kaajil le Sak-i'a, tak in pool ti' le u nojochil le kaaja'a'. Ba'ax kin k'áatjk teche', wáa tumen jaaj in k'i'ik'el ku yáalkab ta wíinkilile', le k'iin chén nojochajakeche', yaan a wilik bix kan sut tio'ob le loob kun u meento'ob ti tena'.³³

Ma' chén ok'ole'ex, tene' ma' yaj tin wóol le kun u kínsileno'obo', tumen tene' in woojele' u poolibo'ob le ba'ax ku taal u k'iin yúchubo' mix bik'in bín u ch'ejo'ob; ts'uule', keex ma' u k'áate'e', yaan u y'che'eta'al tumen le ya'abkach óotsil máako'ob ku lík'ilo'obo'. Le j-

²⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 142

²⁹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 143-B

³⁰ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha No. 143-B)

³¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 144

³² Baqueiro Anduze, Oswaldo. 1973. ops. cit. pag. 250

³³ Baqueiro Anduze, Oswaldo. 1973. ops. cit. pag. 251

óo'lale', ma' chén tukultikene'ex, ts'ae'ex u muuk' a puksi'ik'ale'ex tu yóok'lal ma' a wook'ole'ex, tumenile' yan máak j-iko'on waye. Táan a cha'anta'ale'ex.”³⁴ “Tene', in woojele', mix táan u xantal ken kinsa'aken; ba'ax kin k'áatik teche' xch'úp, le kan ts'o'okok in kinsa'alo', k'áat ka bisa'aken tin kaajal Chichimila' j-mukbil. Wá xan ma' tu yóoto'ob be k'aak'as winiko'obo'o', ka xúump'ajtiken. Chá'e', je' ba'ax u k'áat u beeto'ob ti' tene', ts'o'okili' xan in kímile', ts'o'okili' xan ten beyo'.”³⁵

Bey túun úch u ts'ok t'aan yum j-Manuel Antonio Aay tu táan le ts'uubo'obo', yéetel tu táan le k'aak'as j-waacho'obo' tomen le nojoch máako' ts'uuy u puksi'ik'al kex táan u yilik bin u ka'aj j-kínsbil. Ka' túun j-kínsa'ab le óotsil nojoch máak tumen le ts'uubo'obo'; j-kíim yéetel jump'éel ki'ichkelen tuukul ku taasik ka'achi. Mix yéetel beyo' ma' tu xot'o'ob u poolil le ba'ate'el kun úchulo'o' 26 ti' julio tu ja'abil 1847 ka' j-meenta'ab loob ti' j-Manuel Antonio Aay. Mix bik'i bin luk'uk tu tuukul óotsil masewl Maya. Tu xuul u kaajil Sak-i' j-kínsa'abi, mix xan úchchaj ka kínsa'abo'ob j-Rudensindo, j- Felipe yéetel Santiago Puuk xani'.³⁶

Yaan túun juntúul máak te Sak-i'o', u yoojele' ba'ax le ku yúchulo'; ku ts'o'okole', ti' yaan ka' j-kínsa'ab le nojoch máako'o' le ka' tu yilaj ts'o'ok u ts'o'ono' óotsil yum j-Manuele' ka tu súutka'atubae', bin tu beetaj tu yotoch. Le ka'aj j-k'uch yáalkabe', ka' tu ya'alaj ti' u yatane', ka' te'ep'ek wáa jay wáal waaj ti' tumen k'a'ana'an u bin tu sébil tu kaajil Tepich (le k'inako' u k'aaba' le kaajo' Piichil kaaj bin). Le ku jám paytik u táaspach u tsiimin, ka' tu píik ch'intaj yóok'ol le ba'alche'o' le xan ku wáaknat'tike', bin tu beetaj. Le ka' tu ya'alaj u k'a'alal u jo'ol u kaajil le Sak-i'o', ba'ali' tún k'iin yóok'ok le óotsil máake'; je' bakan ba'ala', jach uts u bisikuba yéetel tu láakal u nukuch poolil le ba'ate'el kun úchulo'; le j-beetik tune', bin u yil yum j-Cecilio wá yum j-Jacinto, je' máaxake', yaan u k'uchul u nu'ukt le loob ts'o'ok u beeta'al ti' óotsil yuni j-Manuel Antonio Aayo'.³⁷ K'alab kiin k'alab ak'ab tu bin, tu bin, pa'abalnak. u sásiltal ka'aj j-k'uch yáalkab tu kaajil Tepich. Chén p'elak u k'uchule', jun tats'ak tu naajil yum j-Cecilio; ka'aj tu k'áataj wá kula'an; ka'aj j-a'ala'ab tie' ma' kula'ani', jok'a'an: leti' túune', ka'aj tu ya'alaje': jach k'a'abet u t'aan yéetel. Le beetik wá je' u pájtal ka'aj xi'ik j-kaxtbile', jach ka'a'na'an u t'aan yéetel. Ka' tún j-jók' j-kaxtbil; ma' sáam lelo'o', leti' ku típ'il yéetel máax j-jók' j-kaxbil; ka' túun j-jájan tso'ol ti' yum j-Ceese' ba'ax le ts'o'ok u yúchul tu kaajil Sak-i'o'. Ku ts'o'oko;e' ka' xan j-a'ala'ab ti' yum j-Cecilioe' tán xan u taal ya'abkach j-waacho'ob j-kaxtik tu láakal le u poolilo'ob le ba'ate'elo' u tia'alo'ob j-kínsbil. Le túun j-beetike' ka' u kanáantuba.³⁸

La tsikbal j-beeta'ab tio', jach tu k'iinil 30 ti' julio tu ja'abil 1847, yum j-Cecilio tune', tu túuxtaj j-t'aanbil tu láakal le máako'ob kajakbalo'ob tu kaajil Tepicho', u tia'al ka' u ya'al tio'obe' k'a'ana'an u séb tsikbal yéetelo'ob; ma' sáam lelo'o' chén ja'alil wínik ku muulut te chúmuk k'iwiko'. Ka tu k'áato'obe' ba'ax, u biilal úchik u túuxta'lo'ob j-t'aanbil. Yum j-Cecilioe', ka' tu tsolaj ti' le buka'aj wíniko'obo' ba'ax ts'o'ok u meentik le ts'uulo'ob yéetel. Le j-waacho'ob ti' óotsil yum j-Manuel Antonio Aay tu kaajil Sak-i'o'. Le beetik túune', séba'an ka' láj xiko'ob tu naajilo'ob u ch'aob u ts'oono'ob, u ja' u maaskabo'ob, tumen xan tu sébil bin u ka'aj j-jóok'sbil le ts'uulo'ob ku wenelo'ob ichil u naailo'ob te' tu kaajil Tepicho'.

³⁴ Baqueiro Anduze, Oswaldo. 1973. ops. cit. I (pag. 251)

³⁵ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha No. 144)

³⁶ Baqueiro Anduze, Oswaldo. 1973. ops. cit. Ibid (pag. 250)

³⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 147

³⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 147)

“Mánabil máaskab tu kaalo'obo” ku t'aan ti' u láako'obo', “Mix juntúl k'a'abet u p'áatal kuxa'an ichil le kanjo',” ku t'aan.³⁹

Chén p'alak u ta'o'okol u yu'ubiko'ob le t'aan tu meentaj yum j-Cecilio'o', ka' j-láaj j-k'íit yáalkabo'ob tu naajilo'ob u ch'a'aj u ts'oono'ob yéetel u máaskabo'ob; ma' j-xáanchaj ka' j-jo'op u xixik ch'akta'al u jool u naajilo'ob le ts'uulo'obo', ka' xan j-jo'op' u jók'sa'alo'oh ich u naajilo'ob. Chácha'ano'ob tu k'ano'ob ku yilichta'alo'ob; yane'e' tu poolo'ob ch'úuya'ano'ob bisa'alo'ob. Jach jun súutukili' láaj ch'ota'an u kúko'ob, akantánta'ano'ob tu taasa'alo'ob chúumuk k'iwik. Ichil le ts'uulo'ob ku taasa'alo'obo', pa'te'chaja'ano'ob yéetel tak u mejen ts'uulilo'ob ma' üuchili' síijilo'obo'o'. Ti' yan xan tak le ts'uulo'ob ts'o'ok u nuxi'btalo'obo'. Uj jaajile', mix juntlul ts'uul j-p'at ichil le kaajo'.

Ka' j-ts'o'oke', chán túun ts'uulo'ob nikikbalo'ob tu chúumuk le chan k'iwiko'; ch'ích'bil úchik u meenta'alo'ob, bey je' bix u ch'ích'a'al iib ich bu'ule'. Bey úchik u jáy molta'alø'ob ichil le k-ch'i'ballo'obo'.⁴⁰

“Bejela' túun j-k'uch u k'inil a bo'otik'ex tu láakal le ba'al a sen beetmae'ex, yéetel le ka sen beetike'ex, tj' le k-lak'o'obo', k'aak'as sak winke'ex; ka'ach úche', ka wa'alke'exe' te'ex k-yume'ex. Bejelae', to'on kan a yumilto'one'ex keex ma' a k'áte'exi'.”⁴¹ Ja'a'likil táan u t'aan bey le nojoch máako', tán xan u ma'achla'ajal le ts'uulo'ob u tia'al túun j-xóxo't'ch'aktbil u kaalo'ob. Mina'an j-p'áat kuxa'ani'i'. J-láj j-kínsa'abo'ob tu láakalo'ob. u mejen paalalilo'obe', ku ma'achala'ajlo'obe', ku pu'ulajlo'ob ka'anal u tia'al j-k'ambilo'ob yetel u ni' máaskab jach ch'ejbil j-beeta'abiko'ob tu láakal le ts'uulo'obo'. Le tu'ux j-ts'apakkúnsa'abo'ob le ka'aj j-ts'o'ok u kínsa'alo'obo', chán ja'alil. u k'ik'el ts'uul ku yáalkab tu lu'umile'. Bey tu'ux ts'o'ok u kínsa'al waakaxe' bey bin wéekelil le u k'i'ik'elo'obo'. Ku tsikbalta'ale', jach bin ta'aitak u láaj kínsa'alo'obe', ka j-púts jun túul ichilo'obi'; le ka'aj j-ila'ab ts'o'ok u jóok'ol u yáalkabe', ka'aj j-táak' u chuukil u paach. Mix yéetel táan u jojon ts'onta'ale' mix hey j-béychaj u chu'ukulo'. Bin tu beetaj tu tojil u kaajil X-Jootsúuk; le máako'ob j-ch'a'amaal u paacho', tu cha'ajo'ob u púts'ul; ka' túun tu ya'alajo'oba', mix k'a'abet u chu'ukul le chén jun túulo'o'.⁴²

Ja'alikil le máak j-púuts'e' le ka'aj j-k'uch yáalkab te X-Jootsúuko', ka'aj j-bin u yáalkab tu yiknal u nojochil le kaajo'. Láyli' xan juntúul nojoch ts'uuts'ul leti'e'. Ka'aj tu tsikbaltaj ba'ax ts'o'ok u meenta'al tioob tu kaajil Tepich; ts'o'ok u láaj xixkúnta'alo'ob le ts'uulo'obo'o', pa'te' tak yéetel u mejen paalilo'ob.⁴³ Chén p'elak u yu'ubik le tsikbal beeta'abo', le nuxi' wíniko', ka'aj tu ya'alaje' ka'aj xi'ik j-ch'a'abil u beel le j-ts'ombáal ts'ulo'ob ku taalo'ob te' tu tojil u kaajil Ichmúul,⁴⁴ leti le túuxta'ano'ob tumen le nuxi' ts'uul yan tu kaajil le T-Jo'o'. Le nojoch ba'al je'elo', tsa'anili' túun u yojélt le ba'ax ku yúuchulo'.

Le ts'ulo'obo', taal u ka'ajo'ob u tia'al u kinso'ob tu láakal le u poolil le ba'ate'elo', u tia'al xan u kínso'ob le máako'ob j-beet le lloob te tu kaajil le Tepicho'.

Le máako'ob yano'ob tu kaajil X-Jo'otsúuko' j-jôk'o'ob u ch'áo'ob u bel le ts'uubo'ob ku taalo'ob tu tojil Ichmúlo'; letio'ob ku k'uchulo'ob te' Ichmúlo', le xan ku níkilo'ob le j-

³⁹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich, Ficha No. 149

⁴⁰ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 149-B)

⁴¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 149-B)

⁴² Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 151

⁴³ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha no. 151-B)

⁴⁴ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 152-B

tsombáalo'ob ku taalo'ob T-Jo'o'. Te' túun j-tso'ol tio'ob le ts'uulo'obo'o'. ba'ax le ts'o'ok u yúchul tu kaajil le Tepicho'; be j-óo'lal túne', jach k'a'abet u k'uchulo'ob u tia'alo'ob j-ántaj.⁴⁵

Ku ya'alik tún u nojoch le ts'uulo'obo', mina'an je'eel; k'a'abet u bino'ob u tia'al ka'aj séb k'uchukolob tu kaajil X-Jo'otsúk. Le ku ktuchulo'obe', le ku jo'op'ol u tsolnúuktiko'ob túux kun j-yáax ts'áapalo'ob u kínso'ob le máakoob j-kíns le ts'uulo'ob te' Tepicho', tumen táan u tukultiko'obe' wá chén ch'a'abil kun u kínsilo'ob yum j-Cecilio yéetel le p'enkech máako'ob lik'a'ano'ob tu paacho'. Ts'o'ok xan u yoojétikoobe', luk'aan yum j-Cecilio tu kaajil Tepich, u beelil u kajtalil X-Kulumpich tu ch'a'ao'ob bin. J-a'ala'ab u yu'ub ts'uulo'obe' u kuchma u yo'och, u jéentáantma u ts'oon wínik tu bin, táan bin xan u pâ'ta'alo'ob tumen yum j-Jacinto Paat te' chan kajtalilo'; yéetelile', ya'abo'ob bin xan.

Tumen le ka'aj j-ts'o'ok u kínsiko'ob le ts'uulo'ob te' tu kaajil le Tepicho', mix máak j-p'átí' luk'ul tu meento'obi', tumen tánili' u na'atiko'obe', yanili' u taal le ts'uulo'ob j-kaxtikob'ob u tia'al j-paklan ba'ate'el yéetelo'obo'. Ku ya'aliko'ob túun le ts'uulo'ob j-k'ucho'ob tu kaajil le X-Jo'otsuko', tu sébil k'a'abet u bin j-chukbil u paacho'ob, le ka'aj j-ts'o'ok u ya'aliko'ob le ba'al beyo' ka'aj j-jo'o'p' u lík'sikuba le j-ts'oomba'alo'obo', ka'aj túun j-jo'op' u bino'ob; jujun p'ítí'l úchik u bin u náts'alo'ob tu chan kajtalil le nojoch yum j-Jacintóo'.⁴⁶ Jach ma' bin ki' k'uchuko'obe'e', ka j-jóok' j-ch'a'abil u beelo'ob tumen le wíniko'o bo'. Chén ba'ale' ma' yéetel u yutsili', yéetel ts'oon j-ka'amjk u beelo'ob; ka'aj túun j-káaj u paklan ts'onikubáo'ob; ts'uulo'ob túun yéetel máasewlo'ob ku paklan kínsikubáo'ob.⁴⁷ Chén bin ja'alil u yóol ts'oon ku k'aay yáanal k'áxe'. J-xáanchaj tu paklan ts'onla'antikubáo'ob ka'aj j-pátchaj u xu'ulul; le ka'aj j-jáu le ts'onla'anbalo' chaknike'en jayakbalil le ts'ulo'ob ichil u k'i'ikelo'obo. Je'e túux le wíniko'obo'. chén wá jaitúul kimeni'i'; le ts'uuloob túun ka'aj tu yilo'ob mix táan u béyalo'ob te' j-ba'ate'elo' (ku ts'o'okol xane', ya'ab ts'o'ok u kínsa'al ichiloobe'e) ka'aj túun tu wóolch'intubobe', ka'aj tu ka' jaloob yokil ka'aj túun j-álkabnajo'ob ka'aj j-p'át beyo', ma' tsa'ayo'obi', tumen tu tukultajo'ob ka'ache' jach chén ch'a'abil kun u kínso'ob le j-chan kajil wínik. Le túun ba'ale', k'aas j-suunajik ti letio'ob. Le j-meentik álkabil j-suunajiko'ob tu kaajil X-Jootsúuk. Chén p'elak j-kuchiko'obe'e' ka'aj tu ya'alajo'ob bix úchik u xiixkúnta'alo'ob tumen le wíniko'obo'. Ku ya'alik túun le u nojoch le ts'uulo'ob yan tu kaajil le X-Jootsúuko: chán ja'alil bix je' u béyál u to'opol le wíniko'ob jach j-xiib u yu'ubikubáobo', le u pechmubáo'ob te' tu kajtalil le X-Kulumpicho', ja'alil ka'aj xi'ik ch'a'abil u láak' j-ts'oonba'alo'obe'.

Tumen ku ya'aliko'obe', chén ja'a'lil bey je' u pájtal u jáay ts'onta'alo'obo'ka'a' páatak u ch'e'ejlo'ob jun pu'li' bey u tuukulo'ob ka'acho'.

Yum j-Cecilio, yum j-Jacinto, yéetel u chuukán u nuuktakil le ba'ate'elo', ma' xáanchajo'ob tu kajtalil X-Kulumpich ka'a j-luk'o'obi'i'; ka'aj túun j-jo'op' u taalo'ob tu toojil u kaajil Sak-i'. Ti' le taal ku beetiko'obo', le kán k'áatako'ob ti' le mejen kaajo'obo', ku moliko'ob u láak' wínik u tia'al j-ántaj te' j-ba'ate'el lik'a'an u beeto'obo'. Ti' le k'iinilo'ob je'e'lo' ts'o'ok túun u chokotal yóolo'ob, u káan xotma u yóoolo'ob u tia'al u yak'che'eto'ob le ts'uulo'obo'. Ka'aj tu ya'alaj u k'uchulo'ob Chichimila'e', u kaajal ka'ach le óotsil yum Manuel Antonio Aaye', jach chén mina'in u xookil wínik ku bin tu paach u poolil le ba'ate'elo'.

⁴⁵ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 152-B)

⁴⁶ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 153

⁴⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 154

Le ka'aj j-kójo'ob tu kaajil Sak-i'e', j-bino'ob u yilo'ob tu'ux j-kínsa'ab óotsil yum j-Manuel Antonio Aay. Tu láakal le p'enkech wíniko'obo', ka'aj láaj j-xolajo'ob tu'ux j-beeta'ab le loob ti' le nojoch máako'; yum j-Cecilie', ku ya'alik bey te' tu táan le ya'abkach wíniko'obo'; “Ma'alob x-xijb, way j-luksa'ab ki'ichkelen kuxtale'. To'one', mix bik'in bin k-tu'ubsech; chén ba'ale', le úehik u we'ekel a j-kichkelenl k'i'k'el tumen le k'aak'as sak wíniko'obo', mix bik'in bin p'áak chén beyo'. Wá tumen ma' j-béychaj k-sutik u láak' tio'obe'e', a'ala'ak túune' ma' j-xiibo'oni'.”⁴⁸

Ja'alikil le ts'uulo'ob kajakbalo'ob te' tu nuxi' kaajil le Sak-i'o', le ka'aj tu yu'ubajo'ob táan u taal u náts'al le ya'abkach wíniko'ob te nuxi' kaajo', ka'aj tún j-jo'op' u púts'ubo'ob u tia'al tún u kaxtiko'ob u tojil u beelil T-Jo'; tumen táan u tukultiko'ob ka'ache', chén ja'alil te' ma' táan u k'uchul j-kínsbilo'obo'; le k'inak táan u puts'ulo'obo', yaabkach ba'al j-úch tio'ob, tumen le ts'uts'ul máako'ob yéetel le xunano'obo'. táan u láaj ook'obo'ob, tumen le ku tukultiko'obe' yaan u kínsa'alo'ob tumen le máako'ob likla'ano'ob te' j-báate'elo'. Ba'ax jach ku ná'k'al tio'obe', yaaj tu yóolo'ob ikil u p'atiko'ob le nukuch ki'ichkelen naj tu'ux kajakbalo'ob ka'ach beeta'an tio'ob tu k'abil tumen le máako'ob u paliltsiltmao'obo'. Le túun j-beetike', keex yaaj tu yóolo'obe', yaan u yilikoob u púts'ulo'ob bala'am bala'am.

Ts'ook túun u chan ch' iikobob u beelil u noj kaajil T-Joe', ka'aj j-chukpachta'abo'ob tumen j-Cecilio, j-Jacinto yéetel le p'enkech wíniko'ob u yét lik'a'anilo'obo', Ma' j-xánchaj ka'aj j-lúulubo'ob yóok'ol le ts'uulo'ob ku púts'lo'obo'. Le maaxo'ob ts'áan j-kanantik le rnáaxo'ob ku pútsulo'obo', j-káj ka'a'ch u ts'oono'ob; mix ba'al tu jók'so'ob yéete, tumenile' keex beyo', le wíniko'obo' táan u chok'ikubáob tu paach le ku púts'ulo'obo'. Le ka'aj tu ya'alaj chúmuk kiine', baali túun k'iinil jáych'akta'ako'ob le ts'uulo'obo'.⁴⁹

Ku tsikbata'ale', le bin ka'aj j-ts'o'ok u k'flsIko'ob le ts'uulo'obo', bin bin tu beeto'ob tu tojil u kaajil Che'ema'ax; chén p'elak u k'uchulo'obe'e', ka'aj tu muchkínso'ob le nukuch máako'ob kajakbal te' j-kaajo. Ka'aj tu ya'alajo'obe': “Ka' yanak a woojéetike'exe' k-láak'e'ex, bejelae' xu'ul u meyaj óotsil máak ti le ts'uulo'ob chên beyo'; wá a p'axma aba'e'ex tio'obe', tu'ubse'ex. Wá u k'áat le ts'uulo'ob ka'aj bo'ot a p'aaxe'exo', a'ale'ex tio'obe', ka' taalako'ob t-iknal u tsá'o'ob to'on; to'on k-bin bo'otik tio'ob chén ba'ale', yéetel u yej k-máaskab, wa' xan yetel u yóol k-ts'oon u tia'al beyo' mix bik'in bin ka' suunako'ob j-kuxtal u beeto'ob loob ti' to'one'ex.”⁵⁰

Chén p'elak j-ts'ookik u t'aano'obe', luk'ul tu meento'obi'; le xan le nukuch máako'ob j-u'uy le tsikbal j-beeta'abo' táak'al tu betao'ob tu paach le p'enkech wínik lik'a'ano'ob te' j-ba'ate'elo'. Chén ich u bino'obe', ka'aj j-k'ucho'ob tu kaail X-Kaan. Jump'el úchben kaaj, le X-Kaana'. Te' j-kaaj xana', te' tu tsikbalto'ob ti le nukuch máako'obo'o, ba'ax j-óo'lal ku máano'ob u láaj kínso'ob le ts'uulo'o'b'; le beetike', u láaj jéjéntáantma u ts'oono'ob tu máano'ob. Ma' ki' ts'o'okok u t'aano'ibe'e', kaaj j-jo'op' u yawat le nukuch máako'ob kajakbal te' j-kaajo', ki'imak u yólo'ob. Ka'aj xan tu ya'alo'obe' je' u bino'ob tu paach le nukuch máako'ob j-ba'ate'elo'.⁵¹

Bey túun úchik u jach táaj ya'abtalo'obo'. Ku ya'aliko'ob túun le ba'ate'elo', “Ko'one'ex tak tu jáal k'áa'náb tak Tulu'uu, u yúchben kaajal le j-p'uuso'obo'; te' xan k-pá'ta'ale'ex u tiáal

⁴⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 155

⁴⁹ Reed, Nelson. La guerra de castas. ops. cit. pag. 88

⁵⁰ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 156

⁵¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 156-B

ka'aj ts'ábak ya'abkach ts'oono'ob ti' tu láakal le k-ét t láak'o'ob lik'a'ano'oba."⁵² Ka'aj túun j-jo'op' u bino'ob chén yanal k'áax, xímbalil tu k'iinil yéetel u yá'abilil mina'an je'eel tío'ob; le ka'aj j-pátchaj u k'uchulo'ob tu kaajil Tulu'ume', ti' yaan le máako'ob j-páa'tiko'obo' u tia'al túun j-ts'ábil le ya'abkach ts'oono'ob tío'obo'. Chén p'elak j-ts'ábik tío'obe', ka'aj tu t'oxo'ob ichil tu batsilubáob. Leti' túun ka jach j-máan tíip' u muuk'o'ob; ka'aj túun jo'op' u suuto'ob tu paacho'ob, je'enke'en mejen kaajtalil tu'ux ku k'átalo'obe', le tu'ux kajakbal le ts'uu-lo'obo', mina'an ku p'atiko'ob kuxa'ani'i', le beetik tu láakal le kaaj tu'ux kajakbal ts'uul. ka'ache', ts'o'ok u laj xúmp'ajta'al tuneno'ob. U kaajil T-Jo' ku kaxtiko'ob u beelil, te' tun ku láaj bino'obi'.

Bey túun u úchik u laj bak'pachta'al chén mina'an u xuul ya'ablil le kaajo'ob tumen le u j-úchben palitsil ts'uul ka'acho'. J-ooko'ob ti' mejen kaajo'ob ti' nukuch kaajo'ob xan. U k'aaba'obe':

Sak-i', TixWa'alajtun, TeK'om, Tamuy, Junuk'Uj, TeSoko, Xo'oken, K'ánxok, Chichmila', Ebtun, Ts'ítnúp, Kúnkunul, K'a'awa', TixKakalkupul, TeMoson, Espita, Tisimin, Chan Cenote, Rio Lagarto, Sotuta, Ya'axkaba', Peto, Saban, Sacalaca, Kalk'imi, Jalach'o', Eselchak'an, TeNabo, Maxcanul, Noj Áyin, TixPewal, TixK'ok'ob, Konk'al, Akankéej, Muchuk'ux, TiKul, TeKk'ax, Bekan Ch'e'en, K'ek'en, Chekubal, Noj Bekan, Chichan Ja', Tunk'as, Cruz Ch'e'en, TiJosuko, TePich, Kulumpich, K'ampok'olche'.

Jach je' ba'ax kaajil ku k'uchulo'o'be', jach jum puli' mina'an saajkil ku ch'ajko'ob ti' le ts'uulo'obo'.

Ku ya'alik túun le nuxi' ts'uul, le u nojochil u kaajil le T-Jo'o', ka'aj bin u beet uts u jets'ik u ba'ob. Je' túun ku ki'iki' t'anta'al u nuuktakil le ba'ate'el ku yúchulo': ku ya'alik le nuxi' ts'uul, j-Miguel Barbachano u k'aaba'o', wá tumen tu yóo'lal le loob u beetma u yét ts'uulilo'obo' ti' le óotsil máako'obo', mix bik'in u ka' suut j-úchul; le ba'ax ts'o'oke' ts'o'oki, ku chén t'aan. U tia'al ka' ila'a wáa je' u jóomo u yóol le nukuch máako'ob p'uja'anilo'obo', le nuxi' ts'uul j-Barbachanoo', ka' tu túxtaj juntúl yum j-k'iin tak tu kaajil Tek'ax, u k'aabae' j-Canuto Vela. Le yum j-k'iina', le ka'aj j-k'uch tu kaajil Tek'axe', ka'aj tu ts'íibtaj jun xét' ju'un ti' j-Jacinto yéetel ti' yum j-Cecilioe', tu'ux ku ya'alik tío'obe': j-túxta'ab bin tumen yum Obispo j-tsolik u xikin le máako'ob lik'a'ano'obo'. Ka tu t'aan beya':

Teen, José Canuto Vela, u meeyjulen j-Ki'i'chkelen yuum way tu yók'oI. kaabe'... yuum Obispoe', yaaj tu yóol le ba'abo'ob ku yúchul ichile'exo', le ten túune', ku ts'íibóltjke' ka'aj xu'uluk le muk'yajil yéetel xan le kínsajtambabo' u tia'al beyo' ka'aj páatak u k'áaxal ta wóok'ole'ex u yabilaj j-Ki'i'chkelen Yum. Ts'o'ok in k'ubik ta wóo'lale'ex u k'i'ik'el k-Yuumil; u chuukáan in wét meyjilo'ob tu xollanpíxo'ob tak' vétel u tia'al ka'aj a wú'uye'ex t'aan. Chén túune', k'a'ana'an ka'aj chin a poole'ex, wá mae', mix ba'al u beela le ba'ax k-beetik ta wóo'lale'exa'... U'ye'e u t'aan k-yuumil. Ku ya'alike', "ma' a kínsik máax wale'", tumenile' jach nojoch k'eban. Bey xan k'uuxil, ch'a'ap'eksajil ookol yéetel j-tóknaj....

Jach in ts'íibóolaj in wile'ex, in k'ame'ex xolokbale'ex tin táan a káant a k'eebane'ex, in k'át xan in k'ay junp'eel miisa ichile'ex.... J-Ki'ichkelen yum bín u ts'áate'ex u toojil a wóole'ex...

⁵² Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 158

Tek'ax, Febrero 17 de 1948 - Teen José Canuto Vela.⁵³

Le ju'un tu túxтаж le yuum j-k'iino', j-núka'ab ti' tumen yuum j-Jacinto Paat. Ti' j-k'a'ajsa'ab tie', ma' máasewáal j-kájs le meyaj loobo'o', nuxi' j-Antonio Trujeque, u nojochil Tijosukó'a', leti' j-kájs u beetik u k'a'axal wínik chúmuk k'iwik, bey u k'a'axal ba'lche'e'. J-náak yóolile', ka'aj túun j-p'u'uj wínik. Leti' xan j-kájs le tók naajo'. Ya'ab xan máak tu túxтаж j-kínsbil. Tu túxтаж x-chukbil máak tu yáanal k'áax, bey u bin j-chukbil ba'a'lche'e'.⁵⁴

Le ju'uno'ob tu paklan ts'ífbto'oba', jach m'alob u na'ata'ale' tumen, yáaxile', le j-k'iino'ob yéetel le ts'uulo'obo' táan u yiko'ob chich u bin u náts'al le máako'ob tu kaajil le T-Jo'o'. Le beetik túun táan u ki'iki' t'aano'ob; tumen yojelo'obe', wáa ka' ookok le buka'aj p'enkech wíkiko'obo', máaskab kun j-máan tu kaalo'ob.

Le ka'aj j-jo'op' u náts'lo'ob te' tu nuxi' kaajil le T-Jo'o', le ts'uulo'obo' ma'atech u yookol u weenelo'ob, sáansamal táan u kikiláankilo'ob saajakililo'ob.

Tak tu kajil le Tsukakab j-k'uch le nuxi' j-k'iin j-Canuto Vela u tia'al j-tsikbal yéetel u nukuch báatabil le wíniko'obo' u tia'al u k'áat tio'obe' ka'aj u jets' u báo'ob.

J-Cecilio Yéetel j-Jacinto, tu túxтаж'ob t'aan ti' le nuxi' tsuul yan tu kaajil le T-Jo'o', tu'ux ku ya'aliko'ob tie' chén ba'ax u k'áto'obe' ka'aj su'utuk le ya'abkach ts'oono'ob j-ch'a'ab tio'obo', tumen wáa ma' táan u su'utule', jach je' bixake' yaan u kaxtik'ob bix kun j-okolo'ob ichil le nuxi' kaajo'.⁵⁵ Le ts'oono'ob j-to'ok tio'obe' yaan xan u tsikbalil ba'ax j-óo'la j-

⁵³ González Navarro, M. 1970. ops. cit. pags. 307-308 / Raza y Tierra, pags. 47-48:

“Versión de una carta dirigida a los caudillos de los indios por el señor cura D. José Canuto Vela.

“Jesús, María y José.—En el santo nombre de Dios Padre, de Dios Hijo y de Dios Espíritu Santo, Amén.—Yo, José Canuto Vela, ministro sacerdote del Señor Dios aquí sobre la tierra, que he merecido del nuestro Ilmo. Sr. Obispo el que me envíe a visitaros, os hago presente: que estoy aquí en la ciudad de Tekax, habiéndome venido en unión de mis muy amados compañeros los señores padres que menciona el Rdo. Sr. Obispo en su pastoral impresa, que les acompaño a su nombre, para que la lean con respeto y también con devoción, como que el que habla en ella no es un hombre cualquiera, corno nos enseña la fe santa que profesamos. Amados míos: es imponderable lo que nuestro Ilmo. Sr. Obispo siente las cosas que suceden entre vosotros, y quiere, con el mayor deseo de su corazón, que tengan fin los trabajos y matanzas, para que caiga sobre vosotros la bendición de Dios. He ofrecido ya el santo sacrificio de la misa por vosotros; mis compañeros está haciendo conmigo plegarias en beneficio de vuestras almas, mis debéis tener entendido que, por mis que yo quiera regarles con la precio sangre de nuestro señor Jesucristo, ningún efecto producirá hasta tanto no os convirtáis, para dar oído a su santo precepto, en que enseña “no matarás”, porque esto es pecado mortal muy grave; también lo son la discordia, el odio, el robo y el incendio. Arrodillado delante de Nuestro Señor Jesucristo, y en presencia de la Purísima Virgen María y de los santos ángeles custodios vuestros, para que, intercediendo por vosotros, alcancéis de Dios perdón de vuestros pecados. Mas quiero verlos, deseo hablarles, tengo voluntad de oírles en penitencia, quiero cantar una misa solemne entre vosotros, para ofrecerla al Eterno Padre por vosotros; también deseo participar de sus trabajos, para que, sabiéndolos, los explique y pueda interceder a su favor. Ahora es tiempo, mis amados, de conseguir estos bienes. Nuestro Señor Dios los proteja eficazmente; Nuestro Señor Dios les dé bastante salud como le ruego.

Seis son los ejemplares de la pastoral del Ilmo. Sr. Obispo que les envío, particularmente a ti D. Jacinto Pat, y a ti D. Cecilio Chí.—Nuestro Señor Dios les comuniqué la inteligencia que le pido.—Yo vuestro padre espiritual.

Tekax, Febrero 17 de 1848.—José Canuto Vela

⁵⁴ Gonzalez Navarro, M. 1970. ops. cit. Ibid (pag. 308)

⁵⁵ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 161

lu'sa'ab tio'ob; le úch ka'ach ma' káajak le ba'ate'elo'o', seen ya'ab u tu'usul óotsil máak tumen le k'aak'as ts'uulo'obo'. Tumen le ts'uulo'obo suukchaja'an u k'uuxilo'ob ichil u baatsilubáob. Suuk u paklan jaantik u báob u tia'al u yelikoob máas kun j-p'áatal jaantik u báob u tia'al u yilikoob máax kun j-p'áatal u beet u nojochil tu láakal la kaajo'obo', la j-beetik túne', juntúul ts'uule', ku ts'áik u ba'atet le kúuchilo'. Chen túun ba'ale', le tsuulo'obo' ku lík'siko'ob u puksi'ik'al óotsil máak yéetel u seten tuuso'ob. Ku ya'aliko'obe', jach bin tsaaka' máanak másewáal tu tsél ts'uul u tia'al ka' áanta'k tumen le nukuch máako'ob u kaxt u kuxtalil tu beelo'.

U yaajil túun le beyo', mix jaaji', chéen ku t'aano'ob beyo' utia'al ka'aj ya'abak máak tu paacho'ob. U láak ts'uul ku jóok'ol taak xan u ch'áik u nojoch ba'alile', láili' xan bey u tuus je' bix u chuukáan tsulo'obo'. Yéetel u tuuso'obe', ku beetiko'ob u paklan p'ektik u báa le wíniko'obo'. Ts'uule', leti' j-beetik u k'uuxil wínik yéetel u yét wínikil..

Leti' túun j-óo'lale', le ts'uulo', u tia'al ka'aj jóok'ok yéetel u yóolaje', tu k'ubaj ts'oon tu k'ab wínik ka'achi. Le beyo', le káan si'ipik u yóole', ku chok'ik ínik tu yóok'ol u yét wínikil. Bey tumeen yaan u tsoono'obo', péeka'an u paklan kínsik u báao'ob. Mix k'uchuk ka'ach u na'ato'ob le ba'ax ku beeta'al tio'ob bey tumeen le tsulo'obo'. Ts'áan ts'soon tio'ob u tia'al u paklan kíinaik u váo'ob . Wáa tumeen óotsil máak ma' áajak u na'at u yila'a le toop ku beeta'al ti' tumeen ts'uulo', leti' xan u ts'uulile' ma'kóojok ti' le ba'ax ku taal u k'iin u yúuchul ti' xni'. Chéen túun ba'ale', j-k'uch u k'iinil u na'atik yaan k'aas ku taal tu paach yéetel le seten ts'oon u t'oxma ka'ach ti' le wíniko'obo'. Le túun j-beet u túuxtik j-jáy molbil. Le úuchik u mo'olol le ts'oono', le j-beet u p'u'ujul yuun J-Cecilio Chi' yéetel yuum j-Jacinto Paat. Le j-óo'lal tu ya'alajo'obe', je' bixake' yaan yiliko'ob bix kun j-sutbil le ts'oon t'oxa'an tio'ob ka'acho'.

Le nuxi' ts'uul túnn yan te' tu noj kaajil T-Jo'o', u tia'al u chan jets'ik u yóol le másewáalo'obo', tu túuxtaj a'albil tio'obe yaan bin u taal maak j-ka' k'ubik le ts'oon tio'obo'. Le ts'oono'ob ch'aa'ano'.⁵⁶

Ku ts'o'okole' mix jaaji'i'. Ja'ala'ab le bey tio'obo' u tia'al ka'aj kímakchajak u yóolo'ob, u tia'al xan ka' ila'ak wáa ku ch'eniko'ob le kínsajtáambalilo'. Bey u tukultmail le ts'uulo'ob p'aatalo'ob te' T-Jo'o' Le bey túuna', chén tsikballil j-p'áatik le ba'ax tu k'ubs'anto'ob ti' le máasewáalo'obo'. Mix ba'al j-béychaji.

jBuka'aj ba'al úuchul tu k'iinilo'ob le ba'ate'elo'; Ts'uule', tu máan tu paach u ts'á u ts'ook ti' wínik. Wínike', jyanchaj u yilik bix kun u tsel le ba'ax ku taal tu paacho'. Ya'ab xan túun ba'al tu kaxtaj wínik u beet u tia'al xan ka' u xul ti' ts'uul. Te' tu kaajil le X-Jo'o Tsúuko', ya'ab bin ts'uulo'ob kajakbali'i'. Le j-beetik túun xane' le ka'aj j-xíik le kínsajtáanbalilo' ma' j-páatachal bin u jóok'olo'obi'i': ichil le kaaj j-p'áto'obo'. Te' xan j-ts'áab u ts'ook tio'obi'i': Mix bin jun túul ichilo'obtu jechaji'i'. Jacj bin táaj yaaj úchik u kínsa'alo'ob tumeen le u yét ba'ate'elo'obo'. Ku tsikbalta'ale', le bin ka'aj j-sáasilchaj jun p'éel kíinile', j-ja'ak' u yóolo'ob úuchik u yiliko'ob bakk'[achta'an le kaaj tumen wíniko'obo'. Bey tumeen k'ala'an túun le kaaj tio'obo', ma' j-pátchaj u púuts'ul mix jun túuli'i'. Le jaytúul ku ts'aik ubáa j-púuts'ule' tántán ts'ombil wáa p'ap'ay ch'akbil u je'elsa'a' ti'. Jach u jaajile', jit'a'anmáak tu paach bin le kaajo', u tia'al ma' u púuts'ul mix jun túul chan ts'uul. J-máan bin ya'abkach k'iin bak'a'an u paach le X-Jo'o Tsúuko'. Ja'alikile', ba'ax u jaant ts'uule', tu

⁵⁶ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha No.161)

bin u bin u xu'upul. Ma' j-xáanchaj kaaj chalak u máano'ob ich kaaj.⁵⁷ Wa'alakbalo'obe', chéen káan ila'ak u joch'la'ajalo'ob mina'anil u múuko'ob; wi'ij j-kínsa'alo'ob. Mina'a wáa ma' táan u kínsa'al tumeen wi'iji'i'. Le winiko'ob túun j-k'almail u paach le X-Jo'o Tsúuko', ma' táan u luk'ulo'ob te' tu'ux yano'obo', tumeen táan u páatiko'ob u k'uuchul u k'iinil u yokkolo'obi'. Le ka'aj tu tukultajo'ob je' u béyalo'obe', ts'áapal tu betajo'ob tu yók'ol le máako'ob ku kínsa'al tumeen wi'ijo'. Yéetel u máaskabo'ob, yéetel u ts'oono'ob xan tu ts'áajo'ob u ts'ook ti' le máaxo'ob yaan ka'ach ichil le kaajo'.⁵⁸

Ku ts'ikbalta'al bine', le bey k'ala'anil le ts'uulo'ob ichil le kaajo', tu ta'akajo'ob bin u taak'ino'ob ichil u naajilo'ob. Ma' j-k'uch u na'ato'obe'e' wáa mix bik'in bin suunako'ob tu ka'aten u ch'ao'obi'. Ma' tu na'ato'obe'e' mix jun túul ichilo'ob kun u yil u lík'il u laak' k'iinili'i'. Tu pánajo'ob bin le lu'umo', ka'aj tu jáax muktajo'ob le u taak'ino'obo'. Chéen túun ba'ale', ma'a j-pátchaj u náachtalo'ob ti' la taak'ino'o', tumeenile', u yeej máskab yéetel u yóol ts'oon j-p'át u kananto'ob le ba'ax muka'ano'. Ma' j-páachaj u biso'ob tu pachoo'ob je' bix u tukulmajilo'ob ka'acho'o'.⁵⁹

Ba'ate'ele', mix ba'al uts ku taasik. Yáabkach ba'al k'aas tu beetik u yúuchul. Le ka'ach úucho', tu láakal kaaj tuux kajakbal óotsile', chocho'kil yéetel u yuumilo'ob. Leti' le ba'ate'el tu p'u'usaj le ts'uulo'ob, le j-beet u p'áatal tokoyil. Láaj j-púuts' u yumilo'ob. Tántánxel tu'ux j-bino'ob; tak bin tu yáanal k'áax j-bino'ob j-kajtal. Ya'ab le nukuch kaajo'ob j-p'áto'ob, je' bix le Ichmúulo', le Chik'in Ts'ono'oto', yéetel le X-Jo'o Tsúuko'. Jacj j-kánchaj ka'aj j-jo'op' u suut máak j-kajtali'i'.⁶⁰

U láak' ba'al tu meentajo'ob yuum j-Cecilio, yuum j-Jacinto yéetel le u chuukáan mâako'ob ku máan tu paacholobo, je' tu'ux kaajil ku k'uchulo'obe.', wáa yaan u naajil tu'ux ku kansa'al le k'u' u tasajma le j-sak wínjko'obo', ku láj jutiko'ob. Tumeenile', u yojéltmao'obe', le j-k'iino'obo' mina'an mix jun túul u yutsil ichilo'ob. Tu yóo'lal túun ma' u ka' suuto'obe', ku ju'utul le naajo'ob tu'ux ku kansiko'ob u chíin-polta'al le k'u le ka'ach úucho'. Yéetel xane', tu k'iinil le kínsajtáambalo', je' tu'ux ku k'átalo'obe', le káan u xmanak'ilto'ob ti' yaan jun túul j-k'iine'e', ku cháachiko'obe', ku chuchul k'axtiko'obe', ku jók'siko'ob tu chúumuk k'iwik u tia'al u jich'o'ob u kaal.⁶¹ Ti' ku k'a'ajal ti' yuum j-k'iine'e' le buka'aj mejen x-lok'bayen x-ch'úupalalo'ob u meentma óolal tio'obo'. Yéetel túun u ja'il u yich ku k'áatik ka'aj ma'ak u beeta'al loob ti' leti'.⁶² Le túun j-óo'lal kex ka'aj xolampíxnako'ob tu táan le u bátaabilo'ob le wíniko'obo', ku beeta'al tio'obe', bey mix táan u na'ata'al u t'aano'obe'. Ku ya'alik le nukuch máako'obo', u chan k'eeban le j-k'iino'obo', le ku chan bo'otiko'ob beyo'. U jach jats'utsil le ba'al beyo', tu k'ab máaxo'ob ti' u seten beetmajo'ob k'aase', ti' ku bo'oltiko'ob le u p'aaxo'ob beyo'o'.

Ts'uulo'obe', jach táj j-xiib bin u ya'alik u báo'ob ka'ach le táan u beetiko'ob loob ti' máasewáal. Chén túune', jach neetschajo'ob le ka'aj j-su'ut u jeel tio'ob tumeen le wíniko'obo'. Le túun j-jóo'lale', le ka'aj tu yilajo'ob chich u bin u kínsa'alo'obe', ka'aj túun j-

⁵⁷ Entrevista con el señor Leopoldo Ts'fib (Capitán Pool) en la comunidad de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo; 16 de Mayo de 1981. Ficha No. 493

⁵⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 163

⁵⁹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 167

⁶⁰ Entrevista con el señor Cristino Pech en la comunidad de Chun Ya', municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1961. Ficha No. 663

⁶¹ Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ibid (Ficha No. 663)

⁶² Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 172

túuxta'ab be yuum j-k'iin, j-Canuto Vela u k'aaba', te' tak tu kaajil Tsukáakabo'. Nuxi' j-Miguel Barbachano j-túxti'i'. Tu túuxtaj u tia'al u ki'iki' t'ant le máako'ob j-túuxta'ab j-tsikbal yéetel tumen le yuum j-Cecilio yéetel yuum j-Paato'. J-túuxta'abo'ob chén u yu'ubo'ob ba'ax le j-taal u tsikbal le yuum j-k'iin yéetel le u yét tsuulilo'ob j-taalo'ob tu paach xano'.⁶³ Te' túun tu kaajil le Tsukáakabo', ti' tu much'aj u báo'ob le u túuchi máak j-Barbachanlo'o' yéetel le u tuuchi' máak le báatabo'obo'. Le ka'aj j-ts'o'ok le tsikbalo', le máaxo'ob j-taalo'ob u yu'ubo'ob u tsikbal tsuulo', tu sutaj u paacho'obe', ka bino'ob te' tu'ux ku pá'ta'alo'ob tumeen u noojoch'o'obo'; chén p'elak j-k'uchiko'obe'e', ka'a tu ya'alajo'obe': le ts'uulo'obo' jach jats'uts u t'aano'ob. Chéen túun ba'ale, ojéla'ane' ma' úuchak u ch'enxikinta'al le ba'ax ku ya'aliko'obo'; tumeenile', ma'atech u jóok'ol u jaajil ba'al tu chi'o'ob, tumeen chén ja'alil tuus chuup tu puksi'ik'alo'obe'. Le tu ja'abilo'ob táan le ba'ate'elo', j'éenkech ba'al k'a'abéet ti' le wíniko'obo', tu lu'umil Belise ku ko'onol tio'ob. Ti' ku maniko'ob tu láakal ba'ax k'a'abéet tiobi'i'. Le bey úuchik u kanik u bis u báao'ob yéetel le u máakilo'ob le lu'umilo'ob je'elo'. Ti' ku taal ba'al u jaanto'obi'i', ti' ku taal ts'oon tio'bi'i', ti' ku taal xan u máaskabo'obi'i'. Le j-beetik túune', chén ti' uts u pakta'alo'obi'i'. Jach chén ti'i'. Tumeen wáa ku típ'ilo'ob tu tojil sak-ie' ti' u pá'ta'alo'ob j-kínsbil tumeen le máaxo'ob j-ch'a'pektmilo'obo'o'. Bey xan u yúluchul tio'ob le káanl náts'ako'ob tu kaajil Peto. Le j-beetik túnue', tu kanajo'ob u ch'áo'ob beey u bimbalo'ob tak tu lu'umil Belise. Te'elo', je' bix ts'o'ok u ya'ala'alo', mix máak j-beetik loob tio'obi'i'. Le túun ka'aj j-p'áate', u t'ubmajo'ob ' le beej tu'ux ku máano'ob u bimbalo'obo'o'. U tia'al u chukikoob le Beliseo', ti' ku máano'ob Baak'jalale'; chén túun tu yáanal k'aaxe', ku bin u juliko'ob u tojili', tu bino'ob, tu bino'ob tak káan u chuko'ob le tu'ux ku bino'obo'. Le káan k'uchuko'obo', ku k'áatiko'ob le ba'ax j-taalo'ob u mano'obe'. Jach táan xan u ts'áabal tioob je' ba'ax u k'áato'obe'. Ojéla'al le ku bin u kaxto'obi'i'. Ya'abo'ob tu bino'ob. Le káan jók'ok u bimbalo'obe', táanil ku bin u xímbal u nojoch'o'ob. Paachile', tsolokbal u bin jun jili' wíniko'ob u tia'al j-áltaj; u tia'al ka'aj púuta'ak le ba'alo'ob mana'an j-bisbil tu'ux ku yúuchul le ba'ate'elo'. Le túun káan suunako'ob tu lu'umoobe', ku t'oxiko'ob le ba'ax tu manajo'obo'. Bey u yantalo'ob te' Beliseo, hey u beetiko'ob xan u tia'al u paklan áantik u báo'obo'.⁶⁴ Le beyo', j-utsil tu t'aano'ob. Bey túun xan j-jo'op'ik u yookol tio'ob u tuukulil u máano'ob j-kajtal jun páakili' te' Beliseo'.⁶⁵ Tumeenile', ku ya'aliko'obe', ja'ali le u yét ch'i'ibalo'ob yaan te Beliseo', ja'ali letio'ob j-óoltik ti' le áantajo'. “Wáa k-p'áatal waaye' je' k-láj kínsa'ale” ku t'aano'ob. “Le j-beetik túune', yaan k-máane'ex tu yiknal le máaxo'ob j-áantiko'ono'ob.”⁶⁶ Le túun j-chan ki'imakkúnsik u yóolo'ob beyo'. Tu lu'umo'obe', jach taj peka'ano'ob tumeen ts'uul. Ti' túun tu kanajo'ob xan jach bix u p'ekta'al máaki'i'. Jach tu p'ektaj'o'ob le máaxo'ob j-yák'chak'mailo'obo'. J-k'uch u k'iinil mix u k'áat u yilo'ob jun puli' mix jun túul ts'uuli'. Yéetel xan tu tukultajo'obe', wáa ka'aj máanako'ob j-kajtal tánxel lu'umile', ku náachtalo'ob ti' le k'aak'as máako'ob j-beetik k'aas tio'obo'. Lelo' keex tumen ma' chén ch'a'abil u taal j-beetbil loob tio'obi'. Le ba'ate'el yéeteboobo jach j-xánchaj táan ka'aj j-pátchaj u xu'ulul. Ja'al'likil, le u tuukulil u máano'ob j-kajtal te' Beliseo' jach jun puli' ma' tu luk'ul tio'ob. Jujun p'ítíl bin u x-nák'tukultiko'ob le u k'exilo'ob u kajtalilo'obo'.

⁶³ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 173

⁶⁴ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 173)

⁶⁵ Gonzalo Navarro M. 1970. ops. cit. pag. 311

⁶⁶ Entrevista con el señor Santiago Keen en la comunidad de Chun Jujub, municipio de Felipe Carrillo Puerto, Estado de Quintana Roo. Mayo de 1981. ficha No. 611

Bey tun yanil le ba'al ichil le u yuumilo'ob le úchben lu'umo'oba'. Ka'aj tu much'aj u ba'ob u bátabilo'ob tu ka'aténe', u tia'al u nup u poolo'ob bix kun u beetilo'ob u tia'al ka'aj náachako'ob ti' le máaxo'ob j-p'ektajmailo'obo'. Ku jóok'ol u t'aan yuum j-Jacinto ti' yuum j-Cecilioe', ka'aj tu ya'alaje' tu láakal le ba'al. tu tukultajo'ob u beetiko'ob yéetel le yuum j-Manuel Antonio Aaye', j-béychaji. Le tu yóoltajo'obe', le tu beetajo'ob.⁶⁷ Jach le j-tukulta'ab u beetale', jach le j-béetchaji.

Tu taal u k'uchul u k'iinil u xu'ulul le ba'ate'elo', ka'aj tu tukultaj u bino'ob jach tu jaajil te' táanxelilo'. Ka'aj tu ya'alajo'ob túune', u tia'al ma' u jáan múulk'uumta'alo'ob tumeen ts'uule', tu t'oxaj u báo'ob ka' jaatsil; le beyo', tu tukultajo'obe', je' u satiko'ob u yóol je' máax ka'aj taalak tu paacho'obe'. Tánchúmuk túun ichilo'obe' j-bin tu paach yuum j-Jacintô, le u chuukáano'obo', tu paach yuum j-Cecilio j-táak'o'ob.⁶⁸

Le luk'ul kun beeto'ob te' tu yúuchben lu'umilo'obo', tu beetajo'obe' keex tumeen jach táj yaaj j-lo'oba tu yóolo'ob; tumeen xane', u na'atmaubo'obe', ts'uule', ichil u kisinile', mix bik'in bín tu'ubuk ti' le ba'ax ucha'an tio'. U yojelo'ob chén káan suunak u sut u jeel ba'ax tu k oolaj tu yóok'ol ikil u seten beetik k'aas ti' wíinik ka'achi. Le j-beetik túun u j-jóok'olo'ob u bimbalo'ob, u káajal u náachtalo'ob.

J-Jacinto j-bin yéetel jun jaats le máako'obo', bey xan j-úchik u beetik yuum j-Cecilio. Cecilio túune', yéetel le u chuukáan máako'ob ku bin yêetelo', j-p'áato'ob tu tojil X-Jo'ojtsúuk, chén yáanal k'áax u tia'al ma' u séb kaxta'alo'ob tumeen le ts'uulo'ob ku máano'ob te' yáanal k'áax j-p'ujiko'obo'. Ti' kun u pá'to'ob u k'uchul u k'iinil u bino'ob u riup u ba'ob yéetel yuum j-Jacinto tu kaajil Belisei'.

Le óotsil j-Cecilio túuna', yaan túun jun túul x-ko'olel ti', jach x-lóok'bayen, u yét kajtal; ku ts'o'oko xane', ichil le buka'aj máako'ob u yét máano', yaan jun túul tánkelen j-xi'ipale', le káan tséelek u yich le yuum j-Ceece', ku ch'o'opol u yich tumen le j-xi'ipalo'.⁶⁹ Bala'am baia'ani u yilik u bá.a yéetel le u yét kajtal le yuum j-Ceeso'. Chén jun p'éel u k'iinile', ka'aj. j-chu'uk le máak yéetel le x-ko'olel tumen yuum j-Cecilióo'.

Le ka'aj tu yilaj j-xiib ba'ax ku yúuchul tie' úuchak u kínsik le chan wíinik ka'acho'; chén túune' wáa ka'aj u kiins le máak ka'acho', mix táan u k'astal u yokil ti' ka'ache'.

Je' túun ba'ale', ma' bey, tu beetill'i', tunieen yuum j-Ceece', ma' jun túul máak k'asa'ani'i'. Jach utsil máak yéetel u yét ch'i'ibalil. Ku ya'alik bin tún ti' le j-tánkelen xi'ipalo': "Tene', j-xiiben xan; kin na'atjk tu láakal ba'al. In woojele', tu láakal j-xiibe' k'a'abéet x-chu'uup ti'. Le beetik túune', kin na'atike' ti' teeche' k'a'abt xan xch'uup; le j-beetk ta paje'ex in su'tal. Chén ba'ale', ts'o'ok ba'ale' ts'o'oki'. Mix in k'áat ka'aj ka' suunak j-úchuli'; ba'ax kin k'áatik teche', xeen, bin a beete. Bik táabakech ka'aj suunakech j-k'áatal tin beel. Wá ka suut waye' teeche a wojel. Tumenile', jach táaj yaaj tin wóol le ba'ax ta meentaje'ex ti' teno'. Teech xane', x-ch'úup chén tu'ux ti' ma' in kínsikeche' tsel abáa tin beel. Le beetik túune', wíinik, teche' xeen. Tumeen wáa kin ka' ilikeche' yaan in máansjkech tu yeej in máaskab wáa tu jool in ts'oon kan j-ts'o'okol."

Le ka'aj tu yu'ubaj le ba'ax ku ya'ala'al ti' le j-xi'ipale' púuts' bin tu beetaj; tu jalaj yokil tumeen jach saajakchaji ka'aj túun j-ts'o'ok chén beyo'. Ma' sen j-uchchaje'e, chén jun p'él u

⁶⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 177

⁶⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 177)

⁶⁹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 177)

k'iinile', táan u tsikbal yuum j-Cecilio yéetel jun múuch' máako'obe' ka'aj j-ka' k'uch le j-tánkelen xi'ipale'. Chén túun ba'ale', mix máak j-ile. Bala'an bala'anil úchik u k'uchul tu naájil yuum j-Cecilio u yil le x-ko'olele; táan xan u pá'ta'al.⁷⁰ J-Cecilioe', chokochaja'an u tsikbal. Chén túun ba'ale', m'ín tu na'ataj le ba'ax ku yúchul tu najilo'; ka'aj u ya'alaj ti' le máako'obe' táan u jáan bin tu nail, mix táan u xántal kén sunak. Ka'aj j-jóok' u yáalkab tu yiknal u naajilo', nápulak u yila'al tumen u yatan; le x-ko'olelo', tu ya'alaj ti' le j-tánkelen xi'ipalo' ka púts'uk, wá mae', yaan u k'insa'al tumeen yuum j-Cecilio. Le ka'aj tu ya'alaj lelo', táan xan u táakal, álkab xímbalil u taal la yuum j-Ceeso'; le j-xi'ipal, ka'aj tu yilaj mix tu'ux je' u béytaal u púts'uule', ka'aj tu bách'intubáa tu paach le x-mak-aak'o', le u k'aal le naajo', jach wáa ku ts'tik k'aase', te' tu paach le x-mak-aak'o', te' ch'uyukba jump'éel x-nuk táts' máaskabi'i'. Tánili' jám paytike', le xan ku yokol u yáalkab yuum j-Cecilio, ka'aj tu ya'alaj ti u yatane', chén bey u yóole' yaan wíinik j-ook ichil u najil, leti' tu t'aan bey', kúlpach yanik ti' le tu'ux ta'akma ubáa le maake'; ka'aj j-jóok' u yáalkab yanik le tu'ux u ta'akma u báee' yéetel le máaskab u machmae', táanili' u búuj ch'aktik u pool yuum j-Cecilioe'.⁷¹ Joch'k'aja tu beetaj u wínikil te' tu chúumuk u naajilo'. Bey túun j-úchik u ts'o'oko ti' u kuxtal jun ttúul nojoch mâak j-ba'ate'elnaj tu yóolal u yutstal yanik óotsil máak tu k'ab le j-k'aak'as ts'uulo'obo'. Bey úchik u lúubul jun túul u nojoch poolil le ba'ate'el ku meenta'al tumeen u k'aasil le ts'uulo'obo', le waacho'obo' yéetel le j-k'ino'obo'.⁷²

Le x-ko'ole'lo', ka'aj tu yilaj le ba'ax ts'o'ok u yúchul ichil le naaJo', ka j-jóok' u yáalkab, táan u yauat ook'ol. Ka'aj j-k'uch yáalkab tu'ux much'ukbal le máako'ob ku tsikbal yéetel le yuum j-Cecilio ka'ache'; le ka'aj j-káata'ab ti ba'ax Le j-úch tio'o' tumeen táan u tukultiko'ob le máako'obo' wá j-jaats'naj yuum j-Cecilio. Le x-ko'ole túuno', táanili' u jájan tsohik ba'ax le j-úcho'; ka'aj j-k'ít yáalkabo'ob u yilo'ob wáa jaaj le ba'ax ku ya'aljke le x-ko'ole-lo'. Ka'aj k'ucho'ohe', tu yilajo'ob jaaj; tu yilajo'ob ti' tuts'a'an óotsil j-xiibi'i'. Le máako', ka j-ts'o'ok u beetik le loobo', bin tu beetaj. Tu tukultaje' mix táan u chu'ukul ka'achi j-tu'ub ti' wáa le nukuch máako'obo' suukchaja'an u ts'iko'ob wáa jaytúul máak j-kanantik le tu'ux je'elekbalo'obo', le bey tu'ux ku yantalo'ob wáa jáyp'éel k'iimo', le j-beetik tuune', ma' j-béychaj u púuts'uli'; te' tu yáan beejo' be' j-la'ap'i'i', ma' sám úchuk le loobo'o', leti' ku taasa'al, k'axa'an u k'ab tu paach;⁷³ ja'alikil le x-ch'uupe', chén ja'alil ook'ol j-k'insike'. M'ín jach náak' ti' le ba'ax j-úcho'. Ka'aj j-na'ak k'i'ik' tu poole', ka'aj túun tu x-kán jich'taj u kaal tumeen jach yaajchaj tu yóol le ba'ax j-meenta'ab ti' yuum j-Cecillo'o'.⁷⁴ Ya'abchaj máako'ob j-taal j-ilik le tu'ux j-k'insa'abo'; ku tsikbalta'ale', tu kaajal TePich j-bisa'ab j-mukbil óotsil yuum j-Cecilio. Ma' oojela'an wá jach jaaji'.⁷⁵

J-Jacintoe' ti' yaan leti' tu tojil u kaajil X-Kaabile', la'aj j-k'uch t'aan ti' ts'o'ok u k'insa'al le nojoch máako', le ka'aj túun j-jo'op' u tukultike' ba'ax kun u beete tumen ts'o'ok túun u p'áatal bey chén tu juuno'. Ka'aj túun tu much'aj le máako'obo', ka'aj tu ya'alaj tio'obe' ts'o'ok u jo'op'ol u k'astal u yokil le tuukul múul anchaja'an ka'ach ti' yéetel le nojoch máak tántik u k'insa'alo'. Ma' tu tukultajo'ob u bino'ob tu sébilakil tu kaajil le Belise je' bix u yáax tukultmajilo'obe'. Beyo', beyo' ka'aj j-jo'op' u chên máan le k'iino'.

⁷⁰ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 177)

⁷¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 178

⁷² Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 178)

⁷³ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 180

⁷⁴ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 181

⁷⁵ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 182

Le ba'ate'el kaajale', chén wáa tu'ux kajtalil ku yookol le j-ts'oonbáal ts'uulo'obo', te' xan ku paklan ts'onikubáobi'i' Yéetel xan le óotsil máako'ob p'aatalo'obo, láyli' xan yaan u bátabilo'ob ichilo'obe', mix jun tén j-p'áat le j-mejen kajilo'ob wá mina'an u poohl le ba'ate'el tio'obo'. Keex ts'o'ok u kínsa'al le máaxo'ob j-káajso', ma' j-p'át mina'an máax j-ch'aik a jo'ol tu ka'a téeni'i. Chén jun p'éel u k'iinile', ka'aj j-túuxta'ab jun xet' ju'un ti' yuum j-Jacinto tumen le ts'uulo'obo'. Ti' ku ya'ala'al tie', ka'aj xi'ik tu kaajil Bák'jalal yéetel le u chuukáno'ob ku máano'ob tu paacho u tia'al u ts'íibto'ob u ju'unile' tu'ux ku ya'ala'ale' mix bin táan u ka' suut j-úchul ba'ate'el.⁷⁶ u k'áat bin ts'uule' ka'aj yanak ki'imak ôolal, tumeen bine' ts'o'ok u náakal yóolil le ba'ate'elo'. Le máako'ob túun u yét máan le yuum j-Jacinto'o', ka' tu ya'alajo'ob ti' le nojoch máako' ma' tsaa u bino'ob tu láakalo'obi'i'; xi'ik yum j-Jacint yéetel wá jaytúul le mako'ob u tia'al lák'intik te' bejo' tu yóok'lal xan u yu'ubiko'ob ba'ax u k'at le máako'ob yaan tu kaajil Bak'jalalo'; ka'aj túun j-jóok' u binbalo'ob.⁷⁷ Ts'o'ok u máan k'iin xi'iko'obe', le máaxo'ob túun paatalo'obe'; j-jo'op' u ka'ap'etal u tuukulo'ob tumene' ku ya'aliko'obe' bik xi'ik táabsbil j-Jacinto u kon ubáa. Ku ts'o'okol xane' bey tumen ya'ab loob tu beetajo'ob ti' le ts'uulo'obo' séeb u na'ata'al; mix bik'in bín tu'ubuk tio'ob: Je' ba'ax k'iinhle' yaan u yiliko'ob bix kun u sutilo'ob u jeél ti' máasewáal; le j-k'ex túun u tuukulo'obe' ka' tu ya'alajo'obe' ma' k'a'abet u yantal le tsikbal yéetel le j-sak wíiniko'ob j-bin j-ilbil tumen yuum j-Jacinto yéetel le máako'ob u yét binako'. Ka j-ts'o'ok u máansik tu tuuku],o'obe', ka' tu ya'alajo'obe' ka' jóok'ok wáa jaytúul máak u tia'al j-chukpachtik yuum j-Jacintoe' ka' su'utuko'ob. Ka'aj túun j-táak' u chuukil u paacho'ob beyo'. Ku tsikbalta'ale', jach bin táitak u k'uchulo'ob yuum j-Jacinto te' j-kaajo' ka' j-chu'uk u paacho'ob ka' la'ap' leti' chén te' tu yáam bejo' ka' kiinsa'abi'i'. Ku ts'o'okole' ka' jáax mukta'ab chén bin tu yáam bej.⁷⁸

Bey túun j-úchik u láaj kImil le nukuch máako'ob j-líik's le ba'ate'elo'. Le úchik u láaj k'imil poollo'obo', ka'aj túun jo'op' u láaj t'it'pajal wíniko'ob.

Yaan tu julaj u poolo'ob chén yáanal k'axi'.

Beyo' ma' táan u séeb ila'alo'ob tumen le ts'uulo'obo'. Le úchik u t'i'it'pajalo'obo', leti' túun ka'aj j-jo'op' u yookol le ts'uulo'ob u tia'al j-kaxtbilo'ob tak tu yáanal k'áax u tia'al túun j-kínsbilo'ob.⁷⁹ Ts'o'ok ui p'áatal mina'an u muuk'o'ob beyo'; tumeen, ka'ach úche' le táan ka'ach u máano'ob tu paach u nuktakilo'ob, te' j-ba'ate'elo', ma' chén ch'a'abil u kinsa'alo'ob tumen ts'uuli'. Ku ts'o'okole', le k'inako'obo' láaj yaantak u ts'oono'ob; je' tún ka'aj j-p'áat chén túlman túl u máano'obo', séb úchik u chu'ukulo'ob j-kínsbil te' yáanal k'áaxo'.⁸⁰ J-úchchaj chén bey u máano'ob yáanal k'áaxo'. Ku tsikbalta'ale' ya'ab bin le máasewáalo'ob tu lu'umjl Belise j-bino'ob j-jéets'elo'.

Chén jun p'éel u k'iinile', táan u máano'ob te yáanal k'aaxo', ka' bin tu kaxtajo'ob jun túul chan k'u'; che' póola'anlil; letio'ob túune', ka'aj túun tu meentajo'ob u najil u kajkúntiko'ob.⁸¹ Jujun p'ítil ka'aj j-jo'op' u ka' much'ikubao'ob le ya'abkach wínik u

⁷⁶ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 183

⁷⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 184

⁷⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 185

⁷⁹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 186

⁸⁰ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 187

⁸¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 188

t'it'mubáo'obo; ma seen úchchaje'e', ka'aj túun j-jo'op' u taal ya'abkach wínik tántánxel mejen kajtalil u tia'al u yilo'ob wá jaaj le tsiki'al ku yu'ubiko'ob ya'ala'alo'.⁸²

Yaan túun jun túul máak ichil le bukaaj wíniko'obo', jach u k'ubma u puki'ik'al ti' le yuumtsil j-kaxta'abo'; le j-óolal túune, le máako'obo' tu yalalajo'obe' leti' kun j-kanántik tak tu k'iinil u kímbal; te' túun j-jo'op' u weenel tu najil le j-noj yuum j-beeta'ab tumeen le máako'obo'. Ku tsikbalta'ale', chén p'el u t'úubul u weenel le nojoch j-kanántiko' le j-ki'ichkelem yumo' ku tsikbal yéetel; le káan p'i'ilik u yich tu ka'a tene' ku ya'alik ti' le máako'obo' baax le j-a'ala'ab tio'. Tu láakal xan le ba'ax ku taal u k'iinil u yúchulo', chén ich náye' ku tso'olol ti'.

Jun ténake' j-a'ala'ab ti' ichil u náaye' le waacho'obo' táan u bin u náats'alo'ob jujun p'ítil, le túun j-óolale' k'a'abet u bin k'ás jo'oltbilo'ob tu yo'olal ma' u k'uchulo'ob tak te' tu kaajaalo'obo'.⁸³

Ku ya'alik túun beya':

“Ti' le paklan ts'oon kun j-úchulo', yaan wá jáytúul kun j-kímil ichil le máasewalo'obo'o. Chén ba'ale', mix u chén tukulta'alo'ob ts'o'ok xan u k'uchul tu k'iin u ch'a'abalo'ob tumeen k-yuumil; bey xan u ya'almail, bik chén yaj-ólta'ak; je'etún ichil le j-waacho'obo', yan u ya'abtaj kimili’.”⁸⁴

Chén jump'él u k'iinil bine', ka'aj tu ya'alaj le yuum Santa Czuuzo'.

“J-Lu'umkaabile'ex, kanántabae'ex tumen tan u náats'al u k'iinil u lúubul óotsil máak tu k'ab le j-waacho'obo'.”

Le máako'obo' ka tu nuukajo'obe', “Mix bik'in bin k-k'ubbáe'ex tu k'ab le ts'uulo'obo' j-ki'ichkelen yuum, jach jumpuli' mix bik'in; mix bik'in bín múuch'kajlako'on yéetelo'ob, mix bik'in bín múul jaanko'on yéetel le ts'uulo'obo'; mix yéetel le k'aak'as waacho'obo'.”⁸⁵

Ka'aj túun j-suukchaj ichil le máasewál máako'ob u ya'ala'al tio'ob tumen le nojoch máako', ba'ax ku tso'olol ti' tumen le j-ki'ichkelen yuumo'. Ka túun xan j-jôok' u tsikbalile', yaan jun túul yuumtsil j-ántik le máasewál máako'ob te' tu yáam k'áaxo'. Le tsikbal bey ku meenta'alo', j-kóoj tu xikim le ts'uulo'ob yéetel le j-waacho'ob. Le túun ka' tu tukultajo'obe; le meentik mix chén ch'a'abil u we'ek'elo'obi' tu ts'o'okole', lle k'inako'obo', le j-waacho'obo' u t'ubma u beelo'ob chén yáanal k'áax tu'ux ku máan u kaxto'ob wínik u tia'al u kínso'ob.⁸⁶

Chén túun ichil u máan le j-waacho'ob j-kaxan wíniko', ka'aj j-lúub jun túul nojoch máak tu k'abo'ob. Ka'aj j-a'ala'ab ti' le nojoch máako' ka'aj u biso'ob tak tu táan le j-ki'ichkelen yuum j-ántiko'obo'. Chén ja'ali bey ma' táan u k'ínsa'alo'; wá tumen ma' táan u yóoltik u bisik le j-waacho'ob tak tu'ux yaan le j-ki'ichkelen yuumo', ku xíik ts'onta'al. Ku ya'alik túun le nojoch máako', wá u k'áat le j-waacho'ob u beeto'ob loob tio', u beeto'ob, tumen letie' mix máak kun u bis tu yiknal yuum Santa Cruz. Ku ya'alal túune', le nojoch máako', kex ma' taak j-lo'oba u núkik le ba'ax ku k'áatik le j-waacho'obo', kex yéetel u loobil u

⁸² Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 188)

⁸³ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 189

⁸⁴ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 189)

⁸⁵ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 189)

⁸⁶ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 189)

puksi'i'k'ale' tu éjentaj.⁸⁷ Ka túun j-jo'op' u bino'ob tu tojil Chan Santa Cruz le noj kaaj tu'ux yaan le j-ki'ichkelen yuumo'.⁸⁸ Chén p'elak u k'uchulo'obe', ka j-bíno'ob tu yiknal le nojoch máak j-kanántik le naaj tu'ux yaan be k'uo'. Chén ka tu yilaj u yookol j-ch'a'abil ichil le naaj tumen le j-waacho'obo'; ku ya'ala'al tie', ts'o'ok u yóojétiko'obe' letie' ku t'aan yéetel le j-ki'ichkelen yum j-kaxta'ab te yáanal k'áaxo'. Le j-beetik túune', letio'obe' u k'áat u yu'ubo'ob u tsikbal yéetel le yuum Cruzo'. Ka'aj tu núukaj le nojoch máako' je' u t'aan yéetele', chén ba'ale' yaan u pá'tiko'ob u yáak'abtal tumen letie' ichil u weenel ku náytik le ba'ax u k'áat ts'abil j-ojéltbil tumen le j-ki'ichkelen yuumo'. Leti' ku tsolik beyo' ka'aj tu yu'ubo'obe' táan u paklan ts'onikuba le j-waacho'ob yano'ob te' tánkabo' le xan ku taal j-a'abil ti' nojochil le j-waacho'obo' ba'ax le ku yúchulo'. Ka j-jóok' u yáalkab u yil ba'ax le ku yúchulo' jun páakili' úchik u tu'ubul ti' le ba'ax ku k'áatik ti' nojoch máake'.⁸⁹ Le ka'aj j-jóok' u yáalkab u tia'al u ya'alik ka'aj u jets'ubáa le j-waacho'obo' ka'aj xan j-xíik j-ts'onta'abi. Ma j-xáanchaj ka'aj tu láaj kinsubáobi'. Ja'alikil le óotsil máako'obe', chén táan u yiliko'ob le ba'ax ku y'uchulo', le ka'aj tu yilajo'ob ts'o'ok u láaj kínsik ubáa le j-waacho'obo', ka'aj j-ook u ch'áob le j-ki'ichkelen yum ich le naje'; tánili' u jóolme'tiko'obe', bin xan tu beeto'ob yaanal tu'ux.⁹⁰

U ya'alma j-ki'ichkelen yume', tu. láakal le ba'al j-úcho' k'uchul tu meentaj u k'inil; u ya'alma xane', le ts'uulo'ob jach p'ekta'ano'obo' bñin múul jaanak óotsil máak yéetelo'ob.⁹¹ U láak' ba'al xan tu ya'alaje', chén. bin jun p'éel u k'inil káan sáasake', mina'an leti', ts'o'ok u bin:. Mix máak kun j-ilik tu'ux kun j-ts'o'okol; tumen létie', taal u yáant óotsil yéetel le buka'aj loob ku meenta'al tio'ob tumen le ts'uubo'obo'.

U láak' ba'al xan tu ya'alaj le j-ki'ichkelen yume', leti' bin ba'ax jach yaaj tu puksi'ik'ale, ku ya'alik bin beya', u k'áat óotsil máak wá ma' u k'áate'e, yan u xa'ak'pajal yéetel le ts'uubo'obo'; yan u p'áatal ma' tu k'ajóolta'al wínik ichil le ts'uulo'obo'; yan xa u paalal óotsj máak ts'o'oko;; u beel yéetel u paalal ts'uul. Yan u p'áataj je' bix ka'ach úche'.⁹²

Tu láakal le ba'al tu ya'ala le j-ki'ichkelen yumo', táan u yila'al tu ichil le k'iniilo'oba'.

BIX U BA'ATE'EL TS'UUL

Le ka'aj p'âat chén u -ni' che'il yaanil le ba'ate'el kaajal ka'ach u úcho', jach táaj yaj úchik u k'ubik ubáa le wílniko'ob ku máano'ob ka'ach chén te' yáanal k'áaxo', ma' wá tumen saajako'obi'. Xu'upul tu beetaj ba'al u jaanto'obe' ka'aj tu k'ubaj ubáo'ob, j-láaj too'oka'ab xan u naajilo'ob yaan ich u koolo'ob tumen le j-waacho'obo'; le j-beetik túune', juun p'íitil úchik u k'uchulo'ob ti' le nukuch kaajo'obo', wi'ij j-bisiko'obi'i'.⁹³ Bey xan úchik u k'uchulo'ob ti' le nukuch kaajo'ab tu'ux yan le máaxo'ob ku kanan kaajo'obo'. Ba'ax tu beetaj túun lé j-waacho'obo' je'neke'en buka'aj óotsil máasewál wínik ku k'uchule', ku k'amiko'ob; ku ts'áabal u yo'ocho'ob, táan xan u ts'áabal ja' u yichínto'ob. Ku ts'o'okl le

⁸⁷ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 190

⁸⁸ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 191

⁸⁹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 193

⁹⁰ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 194

⁹¹ Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 194)

⁹² Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 194)

⁹³ Entrevista citada, señor Tlirso Uk. Ficha No. 45

beyo' ku k'o'osolo'ob, ku ts'áahal u nook'o'ok je' bix u nook' le j-waacho'obo', ku ts'o'kole' ku ts'áaba lo'ob ichil le j-waacho'obo'.⁹⁴

Le heetik túun le kâan xi'ik le j-waacho'ob j-kaxan wínik te' yáanal k'áaxo', ya'abo'oh tumeen tákpa'an tak le óotsil máako'ob ichilo'obo'. Le hey túuno', tak u yéet láak'o'ob ku kínsiko'ob te' yáanal k'áaxo'.⁹⁵ Ts'uule' jach mina'an u xuul k'asa'anil: u tunkule' chén u tia'al u beeto'ob loob ti' óotsil. Wá ma' xane', ba'ax ku beetik le j-waacho'obo' le káan lúubuk jun túul wínik tu k'abo'obo', ku machiko'obe' ku jit'lan k'axtiko'ob u tia'al u túuto'ob j-kombil táanxel lu'umil. Yan j-ko'on tak tu lu'umil Cubai.⁹⁶ Le beyo' taak'in ku kamiko'ob tumen ku ya'aliko'obe' wáa ku láaj kínsiko'obe' mix ba'al kun u jók'so'ob yéetel.

Ts'o'ok u ya'ala'al wi'ij tu yu'baj wíniko'ob ka'aj tu k'ubaj ubáo'ob, ma' tumen xan mina'an u koolo'obi' yaan u nukuch péet paach u koolo'ob j-lo'obil ki'ichkelentak xan tu'ux u pak'ma u naalo'ob ka'acji; ba'ax j-úuche' ikil, u bin j-chukbil u paacho'ob tumen le j-waacho'obo' u tia'al u káatal u yáalkabo'ob ichil le nukuch koolo'obo' ku jóksik u máaskab le j-waacholob' ku jájay ch'akiko'ob le naalo'ob táaitak u k'antalo'obo'.⁹⁷

Ku xu'ulsa'al ti' naale' ku xu'ulul xan ti' wínik. Óotsil máake, chén ja'alil ti' le x-ki'ichpam xi'im kuxa'ano', tu'ux ku p'áatal mina'ane' kímil ku ya'alik, yaan k'iine' le tu'ux mina'ano' jach yaayaj óotsiltalil ku ya'alik.

Le k'inako'obo', u nojoch kaajil Méjicoe' ku túuxtik tu kaajil le T-Jo'o ya'abkach ts'oono'ob, taak'in yéetel p'enkech jwaacho'ob u tia'al u yánto'ob u yét j-waachilo'ob ku kínsaj wíniko'ob te' tu k'áaxilo'ob Quintana Roo yéetel je' tu'ux ka kaxta'ako'obe'. Bey bin u k'uchulo'obe' bey ti' le óotsilo'obo'. Letio'obe', yaan xan u yiliko'ob u bono'ob u ta'ak ubáo'ob chén tu ts'u' k'áax; mix ba'al ku páajtal u beetiko'ob tumen ts'o'ok u jach taacho'ob túuxta'an tu paacho'obo'.

Ka'ach úuche;, wínik áalkabansik ts'uul. Bejela'a túun ma' chuka'an u muuk'o'obe yaan u yiliko'ob bix kun u beetilo'ob u tia'al ma' u yila'alo'ob.

Bix j-káajik u bin k'aasil tio'ob u ya'ala'ale', leti' le úchik u láaj kíimil u nukuch poolil le ba'ate'elo' tumen ka'ach úche', yuum j-Cecihio yéetel yum j-Jacintoe' yéetel xan le buka'aj wínik ku máan tu paacho'obo' jach j-tíip' u muuk'o'ob. Le túun úchik u t'i't'pajal u máano'ob ti' le ba'ate'elo' leti' j-meent u p'áatal mina'an u muuk'o'ob; le meentik túune', le j-waacho'obô' leti' lelo' le j-meent u yiko'ob jach chén ch'a'abil. u meentiko'ob loob ti' le wíniko'obo'.

Jach yaaya óolal le ba'al tu meentaj le j-waacho'obo', ti' le óotsibo'obo'. Le j-beetik jach ma' k'a' abet u tu'ubsa'al tumen le paalo'ob kuxlikilo'ob te' k'iino'oba', mix bik'in bin sa'atsa'ajak u si'ipibo'obi'.

BIX U BA'ATE'EL ÓOTSIL MÁAK

Jaaj u ya'ala'ale' wáa táan u yák'che'eta'al óotsil máak tumen le ts'uul'obo', yaan u yiliko'ob bix kun u meento'ob tu yóo'lal ma' u jach tsiiminta'alo'ob, tumen le úch ka'ach táan u

⁹⁴ Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ibid (Ficha No. 45)

⁹⁵ Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ibid (Ficha No. 45)

⁹⁶ Ganzálo Navarro Moisés, 1970 ops cit. pajs. 134-136

⁹⁷ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 63

yookol le ts'uulo'ob ti le mejen kaajo'ob tu'ux kajakbal óotsil máako'obo', ku yêeyiko'ob jun túul ichilo'o'be'e' u tia'al j-kanántik le u jo'ol kaajo'. Le ku kanan jo'ol kaajo' yaan jum péel ba'al u ch'a'amaje' u tia'al u wak' le káan u yil táan u náats'al yaanal máak te' j-kaajo', le káan u'uya'ak u wáak'al le ba'ale', le túun le yano'ob te' ichil le kaaje' u yoojelo'obe' leti' le ts'uulo'ob ku taal u náats'alo'obo'. Ba'ax kun u mento'o'be', chén u ts'oono'ob kun u jám payto'ob u tia'al u k'amiko'obu beel le máax ku taalo'. Ti' tu láakal le mejen kaajo'obo', láaj bey u ts'iko'ob le j-kanan jo'ol kaajo'. Le ba'al ku meentiko'ob beyo', jach táaj jats'uts tumen chén ja'alil bey je' u pájtal u wenelo'ob tu beelo'.⁹⁸

Le tu k'iinil chokochaja'an le ba'ate'el ku yúuchulo', óotsil máake' mix jun téen tu p'atajubáo'ob tu k'ab le ts'uulo'ob u tia'al j-beetbil loob tio'ob chén beyo'.

Le máasewalo'obo', keex wáa yaan u ts'oono'obe' tu kanajo'ob u láak' bix u kínsiko'ob le j-waacho'obo'; tak yéetel le suup' ku meentiko'obo'; ku sup'iko'ob u paach le waacho'obo'; bey u tsikbalila'.

Yáaxe' ku páakch'aktiko'ob le nukuch che'obo', le káan ts'o'okoke', ku cha'aiko'ob u máan k'iin tu yóo'lal u tijil. Le káan u yilo'ob tso'ok u tijile', ku jóok'ol wáa jaytúul j-ch'aik u beel le máax ku taalo'. Le káan x-manak'ta'ak le máaxo'ob ku jók'ol j-cha'bibo ku tsáayal u chuukil u paacho'ob; táan túun u ts'o'onobo'ob tumen le ts'uubo'obo. Le wíniko'ob túuno', ku líik'il u sít'o'ob: toj ichil be suup' ku bisiko'ob le máaxo'ob ku taal tu paacho'obo'. Letio'ob túune', ma' u yóojeloob ba'ax toopil kun u jéentáto'obi'. Le wíniko'obo', le káan u yilo'ob' ts'o'ok u k'uchul le máako'ob tu chúmuk le suup'e', tánili' u báak' t'abitiko'ob u paach le suup'e'; le wíniko'ob xane', saamili' u t'it'ubáo'ob tu jáal paach le suup'o'; le káan káajak u yeelel le ts'uulo'obo' táan xan u cbúnul u jojon ts'onta'alo'ob. Ku p'áatal ma' táan u na'atiko'oh ba'ax ku yúuchul; ku sa'atal u yóolo'ob. Le káan k'a'ajak tio'ob ba'ax le ku meenta'al tio'obo': ts'áapal ku beetiko'ob tu jool u ts'oon le nukuch máako'obo': jach yaaj u u kímilo'ob tumen eelel u ts'o'okol tio'ob beey táan xan u tataj ts'o'onolo'obo'. Le káan ts'o'okoke', chén u book u yeel máak ku ts'ámal. Ku tsikbalta'ale', bey bin u book tu'ux ku káa'ta'al bak'el k'ek'ene'. Ku ts'o'kol túune', ba'ax ku meentik le óotsilo'ob ti' le j-sak wíniko'ob kimeno'obo', júupul u molo'ob; le káan ts'o'okoko', ku ch'akiko'ob che' u p'iis bey buka'aj jun p'éel u che'il ta'ane'; ku ma'alob ts'apiko'ob, ku kâajal u t'abiko'ob, chén p'el u ch'ik k'áak'e'e' te' túun ku láaj pu'ulo'ob eelel tu láakal le waacho'ob kimeno'obo'o'.⁹⁹

Ya'ab toop tu mak'o'ob le j-p'uj wíniko'ob te' yáanal k'áaxo', tumen te' yáanal k'áaxo'; neetso'ob j-máani'i'; mix táan u kaniko'ob j-máan yáanal k'áax. Le meentike' ya'abkach ba'al meenta'ab tio'ob. Je' túun le wíniko'obo' chén ichil k'áax ch'ijilo'ob, suukchaja'an u máano'ob ichil k'áax; le j-óo'lale' u k'aj—óoltmao'ob tu'ux ku máano'ob.

Le káan ookok le chan ts'uulo'ob yáanal k'áax u tia'al u kínso'ob máasewáale' ti' ku pá'ta'al u beelo'ob u tia'al xixik ts'ontbilo'obi'i'. Yaan k'iine'; mina'an ku púuts'uli'i'. Ku láaj kínsa'alo'ob; le káan káajak u ts'o'onobo'ob te' tu ts'u' k'áaxo', mina'an u je'elelil, chéen ts'a tu bin u láala'al tio'ob, p'iis u yila'al mina'an wa'alakbale'e', ku jáwal. Jats'uts u xiixkúnta'alo'ob tumen táan u ts'o'onolo'ob pachil, táan u ts'o'onolo'ob táanil, bey xan tu x-

⁹⁸ Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ficha No. 47

⁹⁹ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ibid (Ficha No. 63)

ts'íiko'ob yéetel tu x-no'oyo'ob; táanil, paachil, tséelil, je' tu'uxe' táan u tsénta'alo'ob yéetel u yóol u ts'o'on le óotsil máako'obo'.¹⁰⁰

Ku ya'alik bin le nukuch máako'ob ku ba'ate'elo'obo', j-lúub ts'uule' p'ap'aych'akbil, ku ts'o'okole'; tsejbil tu láakal ba'al u kuchma. Yaane'e', ku yóoltiko'ob j-púts'ul j-looba, Chén túun ba'ale' tánili', u táak'al u chuukil u paache', mix táan u xáantale'; akantán'an u taasa'alo'ob. Le káan k'ujsa'ak tu táan le nukuch máako'obo', ku ch'a'abal le nukuch máaskabo'obo' ku jáak súusta'al u ni'ob; wa mae', ku tse'elel jun xéet' u le' u xikino'ob; le káan ts'o'okoke', ku jáal k'abta'alo'ob u tia'al beyo', le káan k'uchuko'ob, tu táan kaaje', le tu'ux kajakbal bey le ts'uulo'obo', ka' ila'ak ba'ax le seen beta'an tio'obo'.¹⁰¹ Le ts'uulo'obo', jach ku saajaktalo'ob le k'áan u yilo'ob bix u to'opol le u yét kisinilo'ob ku lúubulo'ob tu k'ab wíiniko'. Ku ya'aliko'ob le nukuch máako'obo' chén kunel, mix ts'oon u yoojelo'ob yéetel le ba'al u ch'úuyk'a'amo'obo', tumen yaan k'iine' le káan ookoko'ob te' yáanal le k'áaxo' u saajkilo'ob j-méentik u tétek wak'tiko'ob u ts'oono'obo'. Wá mae', le káan ookok u yak'abilile', yaan k'iine', chén wá ba'ax ku péek ichil le k'áaxo' ku tátaj wak'tik u ts'oono'ob.

Je'e' túun bin le nukuch máako'ob ku ba'ateelo'ob ti' yáanal k'áaxo', ku ya'aliko'ob bine':

“J-xiibe'ex, kanáante'ex u yóol a ts'oone'ex, tumen ma' jach ya'ab yaan ti' to'oni'i'. Le káan a wile'ex jach tu tojil a ts'oone'ex yaan le j-sak wíniko', ka ts'án k'a'atike'ex tu tán u poolo'ob; wa mae', chén kunel ka a xu'upe'ex u yóol a ts'oone'ex.”¹⁰²

Bey túun u méentiko'obo'. Le j-óo'lal j-tsaj u bin utsil tio'ob ka'achi.

Le jach tu chokoil le ba'ate'elo', jach je' jay túul j-ts'on wínik ku lubul tu k'ab le máaxo'ob joka'an j-ts'ombilo': ku bisiko'ob te mejen kajtalilo'obo le káan k'ujsa'ako'obo', ku cha'abalo'ob ichil le chan kajtaliio' u tia'al túun j-paybilo'ob bey je' bix u pa'ayal waakaxe'. Le k'áan u yilo'ob ts'o'ok u nókol le ku sen payiko'obo', ku ch'a'ako'ob le x-nuk táats' máaskabo', ku p'ap'ay ch'aktiko'ob; wá mae', ku xik ts'ontiko. Le káan ts'o'okoke', ku jáax mukta'alo'ob chén ti' lu'um.¹⁰³

Tu láakal le ba'al ku méentik le máako'ob beyo' ma' wá tumen jach táaj k'asa'ano'obi'; ba'ax ku yúchule' mix táan u kaxtiko'ob bix u ts'o'oksiko'ob u yóolo'ob tu yóo'lal le buka'aj looh u méentmaj le ts'uulo'ob ti' máasewalo'. U láak' xan ba'ax ku méentiko'ob ti' le j-ts'on wíniko'ob le káan u kinso'ob te' yáanal k'áaxo'; ku p'ap'ay ch'aktiko'ob te' yóok' bejo', le káan ts'o'okoke' ku t'a'abiko'ob u k'áak'il u tia'al táan j-ts'áan chaktbilo'ob. Le chaakal ku méentiko'obo', jach te' yóok' bej ku yuchulo' yóo'lal le káan máanak u chuukáan ts'uulo'be ka' u yilo'ob ba'ax le j-méenta'ab ti u yét j-xiibilo'obol. Le méentik túune', ka j-jo'op' u jóok'ol u tsilbalile, le máako'ob yaan te' yáanal k'áaxo', jaanal wíniko'ob. Leti túun ka' jach j-ch'a'ab saajkilil tjo'obo'. Ku ts'o'okole, ma' jaji'; le máaxo'ob yaan te' j-káaxo' mix jaanal wíniko'obi', chén yóo'lal u p'a'atal u paacho'obe', le j-méentik ku méentiko'ob le ba'al beyo'.¹⁰⁴

Le ts'uulo'oho' ku ya'aliko'obe' mina'an bin u na'at le mayáo'obo'; ku ts'o'okole', chén kunel ka' u ya'alo'ob ba'al. Ba'axten túun le k'inak táan u yúchul le ba'ate'elo', méenta'ab óolal ti'

¹⁰⁰ Entreviata citada, señor Tírso Uk. Ficha No. 47

¹⁰¹ Entreviata citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 445

¹⁰² Entreviata citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 440

¹⁰³ Entreviata citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 126

¹⁰⁴ Entreviata citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 447

le ts'uulo'ob jach je' bixak tu yóltajo'ob le wíniko'obo'. Yan xan jun láak' bix j-kinsa'abik le j-p'uj wíniko'obo'. Ku tsikbata'ale' bey bina':

Le nukuch máako'ob bino', ku je'eiko'ob u beel le ts'on wíniko'ob chén yanal k'áaxo'; kolbil u méentiko'ob. Ku ts'o'okole' ku júupul u páano'ob tu chowkil le tu'ux tu je'ajo'obo'. Le káan u yilo'ob ts'o'ok u taamtale', ku ch'ikoob le bek'ech che'obo': ku puputs' póliko'ob; ku ts'o'okole' ku pak'iko'ob tu yiit le lu'um tu pánajo'obo'; le káan ts'o'okoke', ku tasiko'ob ch'ilil che' tu yók'ol. U ts'ook kun u méento'obe', ku ts'áiko'ob sojol yók'ol yóo'lal ma' u chíkpajal wá pána'an le lu'umo'. Le túun káan u yilo'ob táan u taal le ts'uulo'ob yóok' u tsimino'obo', letio'ob túune'; ku wak'iko'ob u ts'oono'ob yóo'lal u yila'alo'ob; le kán ila'ako'obo', ku tsáayal u chuukil u paacho'ob. Le wíniko'ob u yoojelo'ob tu'ux u méentamajo'ob le bej u tia'al u táabsiko'ob le waacho'obo' u tojil túun ku bin u yáalkabo'ob; ja'alikil le j-p'ujo'ob xano', jun taats' xan te ku bin u yáalkabo'obi'i'; chén ichil u bin u yáalkabo'obe', ku jomchajalo'ob te' tu'ux páana'ane'. Le káan k'a'ajak u pets'ik u ni' u tsimino'obe', ba'ali' túun k'in ts'áapako'ob te' taamilo': tu láakal le puputs'kil che' pak'a'ane', leti' le ku meyaj loobo'. Tánili' xan u chók'ol j-ts'ombilo'obe', táan xan u ch'a'akalo'ob mina'an ku p'atal kuxa'ani'i'; le káan ts'o'okoke', mix tsaaj u mu'ukulo'obi', chén tuunich ku pu'ulul yóok'o'ob tumen taamili' yano'obe'. Bey túun u láaj ts'o'oksa'alo'obo'.¹⁰⁵ Yéetel le ba'al ku méentiko'ob le wíniko'obo' ku ye'esa'al ti' le sak wíniko'obo' jach táaj yan u na'at le máasewalo'obo'; le beetike' je' ba'ax ku ya'al le ts'uulo'obo', chén kunel. Le ka'ach káan jóok'ok le máako'ob te' ba'ate'elo' ma'atech u láaj bino'ob, yaanku p'áatal ichil le mejen kajtalilo'obo'o'; keex túun wá ma' jach ya'abi'i' tumen yan u tukulil tio'obe'. wá ka'a ya'abak j-kinsbil ichil le ku bino'ob ti' le ba'ate'elo' yaan p'aatal u tia'al u yilo'ob bix kun u suto'ob u jeel u loob ku méenta'al ti' u yéet xiibilo'obo'o'. Ti' le buka'aj k'iin táan u ba'ate'elo'obo', ka'a j-p'áate' jach jun puli' ma' táan u ch'iko'ob sajkilil ti' le u yet ba'ate'elo'obo'. Yóo'lal xan ti' le buka'aj k'iin táan le ba'ate'elo' luk' u sakililo'ob. Ku ya'alik le nojoch mako'ob bino':

Mix táan u méentik k'aas wá ya'ab u túuxta'al le waacho'ob u tia'al u kinsiko'ono'. Way xan k-bin j-páa'to'obe', mix táan xan k-cha'aik u méentiko'ob loob ti' to'on chén beyo'; yan k-ilik bix k-bin j-sut u jeel tio'ob, jach je' bix ku pájtale'.¹⁰⁶ Way te t-lu'uma', mix bik'in bn k-cha'a u che'etjiko'ono'ob le klaak'as j-sak wíniko'obo'. Táan u ya'aliko'b le báal beyo' chokochaja'ano'ob u yookobo'ob bin tu táan le ba'ate'el ku yúchubo', táan u ts'áapalo'ob tu yóok'ol le waacho'ob u tia'al u kins'o'obo'. Le meeritik túun le waachoo'obo', le káan u yilo'ob le loob ku taalo', ma'atech u wa'atalo'ob tu beel; áalkab ku méentiko'ob; ja'alil káan u yilo'ob ma' báaxal ku káasa'al tio'obe'e'.

Le k'iinak táan u yúchul le kínsajtámbalilo', tak u mejen tánkelen xi'ipalile' ku bisa'alo'ob tu táan le ba'ate'el tumen u yuumo'obo'; le méentik jach táaj ya'abchajo'ob le k'inako'obo'. Óotsil máake', jach táaj uts u bisikubáo'ob ichil tubatsilubáo'ob, tumen le táan u yúchul le ba'ate'elo', tu láakal u nukuch poolil le kínsajtánbalilo' jach yaabiltaja'ano'ob tumen le máasewal wíniko'obo' mina'an kuuxil ichilo'ob. Chén ba'ale', kex táan u kanáanta'alo'ob tu táan le ba'ate'el yóo'lal ma' u kinsa'alo'obe', yáax letio'ob ku máano'ob táanil.

¹⁰⁵ Entreviata citada, señor Leopoldo Ts'íib. Ficha No. 434

¹⁰⁶ Entreviata citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 185

U NU'UKUL U BA'ATE'EL ÓOTSIL MÁAK

Le k'inak táan u yúchul le ba'ate'elo' tu láakal le ts'oono'ob yan ti le óotsil máasewalo'bo' ma' je' bix leti' yaan be'jela'a', chén x-but'bil ts'oono'ob; chén yéetel xan leti' ku ba'ate'elo'ob.

Chén ba'ax u yutsil tio'obe', mix ba'al talam wá ma' ku kaniko'ob; le méentike', jach j-jalbana u chócho'-ch'intiko'ob u yóol le x-but'bil ts'oono'obo'. Le óo'lale, ya'ab ts'uul tu kínsajo'ob yéetel; tu jaajil jach chuka'an u muuk' le u yuumilo'ob Yucatan ti' le kinsajtámbal. Le ka'ach ma' káajak u t'i'it'pajalo'obo'o'. Le nukuch máako'obo', yáan bin jum p'éel tánxel kaaj jach u yaabilmajo'ob, le kaajo' u k'aabae' Belise; Belise'e' taak'al tu lu'um le óotsil máako'obo' le méentike', ku bino'ob j-xímbal ka'ach úchi'i'; le méentik xane', le ka'a j-káaj le ba'ate'elo', le kaajo' jach ma'alob úchik u yántik le máasewáalo'ob ku méenta'al loob tio'ob te' tu lu'umil Yucataano'; tumen ti' le máasewábo'obo' ya'abkach ts'oono'ob túuxta'ab tio'ob le k'inak chokochaja'an le ba'ate'el leekelo'; wá ma' xane', yaan k'iine', leti' le ku ba'atebo'obo' letlo'ob ku bino'ob tu yokil u ch'áob le ba'alo'ob tak te tánxel lu'umo', le káan túuxta'ak le ts'oono'ob tio'obo', pa'te' yéetel u yóol. Yaan k'iine', istikyaj u kuchmilo'ob tu taabo'ob; le méentike', ku xáantal le ba'alo'ob tio'obo', ma'atech u séb xu'upul.

La xan le máaskabo'obo', jach j-k'a'abetchaj tio'b le k'inako'obo' tumen yóo'lal le máaskabo' ya'abkach ts'uul kúkul ch'akta'ab u poolo'ob yéetel.

Ya'ab u tsikbalil le ts'oono'obo'; ku ya'alala'ale' tak bin bejelae' ya'ab bin p'aata ichil le mejen kaajo'obo'. Chén túun ba'ale, ku ya'ala'le' lík'sa'ano'ob bin; u tsikbalil ichil le nukuch máako'obo', bíin ka' jòk'sa'ako'ob tu ka'atén u tia'al túun u meyajo'ob je' bix ka'ach úche'. Le j-óo'lale', jach kanáanta'ano'ob, oojéla'ane' uts yanil tu'ux ts'áaja'ano'ob.¹⁰⁷

LE J-WAACHO'OBO'

Je bIx túun ku ya'ala'alo', jujunp'ítíl úuchik u lúubul le waacho'ob tu yeej u máaskab le nukuch máako'ob le ka j-yáax káaj le ba'ate'elo'; le k'inako'obo' mina'an ku wa'atal tu beelo'obi'i'. Tu chokwil le k insajtámbalilo' tu láakal le waacho'obo' áalkab ku méentiko'ob; yóo'sal le toop ku taalo' le xan ti' j-beet u xúump'atiko'ob u tukulil u chok'kubáo'ob u ch'ejo'ob le ya'abkach óotsil máasewal wíniko'ob yano'ob te' tu yáanal k'áaxo'. Le úch ka'acho', ku ya'aliko'ob le j-waacho'obo':

Chén kunel k-okol te' yáanal k'áaxo', ts'ok u ya'abtal k-éet waachilo'ob u kinso'ob; ba'axe', ko'ox p'aatiko'ob tu kúuchil le máako'ob jach ts'fíko'obo'.

Bey u tukul le j-waacho'ob le kaá j-yáax káaj le ba'ate'elo'. Ox p'éel báal j-beet u t'ontal le k-ch'i'inalo'ob tu táan le j-waacho'obo'.

Yáax jun p'éele'e', leti' úchik u kínsa'al u nuktakilo'obo. U ka'a p'éle', leti' úchik u jach ya'abtal le j-waacho'ob j-chok'bil te' yáanal k'áax u tia'al u kinso'ob wíniko'.

U ts'ook óox p'éle', leti' le úchik u xiixkúnta'al u kool wínik tumen le waacho'ob pa'te' yéetel u nalilo'; lelo' leti' j-beet u p'áatal mix ba'al yaan u janto'ob.

¹⁰⁷ Entreviata citada, señor Santiago Ken. Ficha No. 651

Jach táaj ya'abchaj u máano'ob kaxtbil tunien le j-waacho'obo': le túun ka'a j-p'áate', le káan anak j-a'aik tio'ob táan u taal u náats'al le máax ku bin tu paacho'obo', tánili' u machiko'ob jujunp'ít ba'al yaan tio'obe' ku júul tojtiko'ob chén yáanal k'áax, bey mina'an u beelile' tu yóo'lal ma' u k'uchul mix máak tu yiknalo'obo'.¹⁰⁸

Ba'ax túun ku beetiko'ob le j-waacho'ob le káan k'uchuko'ob te' j-kaajo'ob p'ata'ano', ku p'áatalo'ob j-kajtali'i'. Bey túun úchik u bin u ka' antal u yuumil le kaajo'ob ku bin u p'áatalo'obo'; bey xan j-úchik u k'uchul u kajkúnso'ob u noj kaajal le j-ki'ichkelem yuum beeta'an tumen le úchben nukuch máako'obo'.

U jach k'aaba' u kaajal le j-ki'ichkelen yumo' Noj Kaaj Bala'am Naj, tu k'inil táan u yúchul le ba'ate'elo'; le j-waacho'obo' letio'ob tu k'exo'ob ti' Chan Santa Cruz de Bravo. Je'elo', ma' t uun séen úche'e' ka'a j-ka' k'e'exi, ka'a túun j-p'áat tak bejelae' Felipe Carrillo Puerto.

TAK BELELAE' MA' U CHE'EJEL U CH'I'T' BAL MAYAI'

Ba'ax táanil tu yóoltaj u beeto'ob le ts'uulo'ob wá le waacho'obo' u k'áato'ob ka'ach u ch'ejo'ob le máasewál winiko'obo'; k'aak'as tuukul yaan tu poolo'ob; chéen ba'ale', jach jun puli' mix béychajo'obi'. Ku ts'o'okle', mix bik'in bín béychajak le báal ku tukultiko'obo'; tumen le k'aak'as ts'uulo'obo', ma' ya'abo'obi'i'; jun chan p'ítiliob je'etún le k-ch'i'ibal máasewál mayáo'obo' jach táaj ya'abo'ob siijlilo'ob tu lu'umo'ob, le beetik bine' mix bik'in bin béychajak u ch'e'ejelo'ob, mix máak bin béychajak u ch'e'ejiko'ob.¹⁰⁹

U láak' ba'ale', le j-sak winiko'obo' mix bik'in bin t'aanako'ob tu jaajil u yóolo'ob: jach ya'ab u yoojelilo'ob u tuso'ob óotsil máak. Mix xan yéetel beyo' leyli' kuxa'an máasewál tu kaajalo'obe' tumen xan ku ya'aliko'ob tu yóok'ol le ba'ate'elo':

Máaseuáal wínik j-áalkabnaji tumen bin j-saajakchaji; ku ts'o'okole' jach jun puli' mix jaji'i; mina'an ba'ax óo'lal ka'aj áalkabnak maaseuáal. Letio'obe' tu lu'umo'ob yano'ob; tu láakal le ba'ax yaan tio'obo', le tu'ux kuxa'ano'obo', láaj u tia'alo'ob mix ba'al u májantajmajo'ob. Je' túun le j-sak wíniko'obo' wáa xan le j-waacho'obo', mix ba'al u tia'alo'ob, mix ba'al ku k'iin tio'ob. Chén j-k'ucho'ob u meento'ob loob ti' óotsil máak; chén j-taalo'ob u ts'o'ok u yóolo'ob ti' óotsil chén j-taabo'ob u k'askúnso'ob le nukuch ki'ichkelen kaaj u beetma le u yuumil le lu'umo'oba'.

Le j-beetik túune', k'a'abet u ch'a'ap'ekta'alo'ob yóo'lal le buka'aj ba'al u beetmo'ob ti' le óotsil mayáo'obo'; tumen jach chéen kunel ka'aj u yóot u nup u báa óotsil máak yéetel le k'aak'as ts'uulo'obo' mix táan u binili utsil ti' óotsile'. Oojéla'ane' k'a'abet óotsil máak, ba'ale' chén tumen yaan u muuk' u tia'al u tsént le ts'uulo'obo'.¹¹⁰

Ku tsikbalta'al xane', j-we'ek' bin óotsil. máak tumen le ts'uulo'obo'. Ku ts'o'okole' ma' xan jaaji', mix jum téen we'ek'ek máaseuáal tumen mix máak.¹¹¹

Ba'ax ku yúchule', ya'ab u tu'usul óotsil máak; yáaxe' le t'aan ku beetiko'ob le sak wínikoobo' mix jaji', u láak ba'ale' le ju'un ku ts'íibtko'obo' chén tuus ku ya'aliko'ob'.

¹⁰⁸ Entreviata citada, señor Cristino Pech. Ficha No. 677

¹⁰⁹ Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ficha No. 663

¹¹⁰ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 452

¹¹¹ Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ficha No. 665

Le meentike', le ba'ate'elo', letio'obe' ku ts'íbtiko'ob tu'u ku ya'aliko'obe' ts'uul week'naj yóok'ol máaseuáal mix tán u ya'alko'ob u jajil, mixátán u ya'alikoob wá áalkabensa'abo'ob tumen le nukuch máako'obo', tumen su'ublako'ob, yaaj tu yóolo'ob bix úchik u káajal u xiixkúnta'alo'ob le ka'aj j-káaj le ba'ate'elo'.

Mix jaaj wá wek'a'an le k-ch'i'ibal mayáo'ob tak tu bejela'ila'.¹¹²

Mix jaaj wa mina'an u muuk'o'ob u tia'al u ka' ba'ate'e l'o'obi'i'.

Mix xan jaaj wa saajako'ob ti' j-waacho'obi'i'. Ba'ax ucha'an bejelae', le ch'i'ibal kuxa'ano'obo', chén ts'anakbalo'ob, chén táan u yilijco'ob le buka'aj ba'al ts'o'ok u káajal u ka' meentik le ts'uulo'obo'; le káan náakak u yóolo'ob, le káan u yu'ubo'ob mina'an tu'ux u mu'k'yajtiko'ob le ba'ax ku sén meentik le ts'uulo'obo', leti' túun káan u ka' títubáa máasewáal; le xan ti' káan ka' léeké le kinsajtámbalo';¹¹³ ku ts'o'okole', bey xan u ya'almaaj j-ki'jchjcelen yuum. U ya'almae':

Bín u ka' mucháa in lu'umkaabilo'ob u kínso'ob le ts'uulo'ob sen meentik loob tio'obo'; tumen le ba'ate'el kaajale', ma' ts'o'okoki'. Jach je' bixake' bin ka' wa'ak'ak u láak'. Chén túun ba'ale', u maehubáa le ts'uulo'obo' tumen jach u ts'ook ba'ate'el kun j-úchul leti' káan tojol ch'inta'ako'ob tu lu'umo'ob.¹¹⁴

Tu láakal le tsikbal meenta'ano', ma' chén óotsil máak a'almaili', jajal ki'ichkelen yum j-tsikbalmail; le meentik túune', oojéla'an ba'ax le ku taal u k'iin u yúchulo'.¹¹⁵

U láak' jun p'él ba'al xane' yaan u bin le ts'uulo'ob tu lu'umo'ob kex ma' u k'áato'obi'i'; tumen óotsil máasewále', bín ka' p'áatako'ob tu juuno'ob tu lu'umo'ob je' bix ka'ach uch ma'ili' k'uchuk le k'ak'as j-sak ts'uulo'obo'.¹¹⁶

Bejelae' mix ba'al ku k'iin ti' óotsil máak. Chén ba'ale', k'a'ana'an u yila'al ba'ax j-óo'lal, máax j-óotsikúnsik.

Ka'ach úuch ma' k'uchuk le j-sak winiko'obo', tu láakal le mayáo'ob u yumil le lu'umo' ma'atech u yiliko'ob otsilil, mixtech u yu'ubiko'ob le wi'ijilo'; tumen yóo'lal le j-sak winiko'ob j-k'ucho'obo' ka'a j-p'áat le k-nukuch ch'i'ilbbalo'ob óotsilchajo'ob, ka' j-p'áate' mix ba'al ku k'in tio'ob. Le meentik túun tak tu bejelaile', tak le meyaj ku meenta'al tumen le óotsil tu lu'umibo'obe' mix u tia'alo'obi': u tia'al ts'uul.¹¹⁷

Le ka'ach úcho', ku tsikbalta'al tumen le nukuch máako'obo', le ma' k'uchuk u meento'ob loob le ts'uulo'ob, mix ba'al ku ko'onol ichilo'ob; le k_nukuch ch'i'ibabo'obo letio'ob saakaltik u nok'o'ob tu k'abilo'ob leti'o'ob j-chuyik u xaanabo'ob, tu láakal jujun p'íit ba'al yaan ti' óoltsil máako'obo' letio'ob j-meentik.

Je' túun le ts'uulo'obo', tu taasajo'ob u jejelásil k'oja'anil k'aastak, tu láakal le k'oja'anilo'obo' mix máak wá ma' letio'ob j-taase, tumen waay tu lu'um máasewála', mix k'aj-óola'an ka'achi'. Chén jach u ts'ooke', tak xari le k'ask'as taak'ino' ts'uul xan j-taas u tia'al u ba'ate'et máak, ma' u tia'al ka' u kaxto'ob u kuxtalo'ob yetel u yutsili', tumen

¹¹² Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ibid (Ficha No. 665)

¹¹³ Entrevista citada, señor Santiago Ken. Ficha No. 660

¹¹⁴ Entrevista citada, señor Santiago Ken. Ficha No. 649

¹¹⁵ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 449

¹¹⁶ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 98

¹¹⁷ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 77

yóo'lal le taak'ino' ka'a tu p'axajuba le óotsil máako'ob tu k'ab le ts'uulo'obo'. Le úch ka'acho', je' ba'ax ku ts'áabal ti' le nukuch máako'obo', yéetel u muuk'o'ob ku bo'otiko'ob, mina'an taak'in u bo'otiko'ob u p'aaxo'ob; le j-meentik túune' tu láakal u kuxtalo'ob u p'axmao'ob ti' le ts'uulo'obo'.

Ya'ab ba'al ucha'an ma' u yoojel le paalal. ku ch'ijilo'ob te' k'inilo'ob yaniko'ona'a'; le j-óo'lale' jach k'a'abet u yantal k-éet ch'i'ibalil j-a'alik wáa j-ts'íbtik tu láakal u xookil le ba'ax ucha'an ti' k-láak'o'obo'. K'a'abeet u ts'íibta'al le ju'uno'oba', je' bix u t'aanankil le k-láak'o'obo': maya t'aan. Ma' k'a'abeet u ts'íibta'al je' bix u t'aanankil le ts'uulo'obo', tumen le k-láak'o'obo' mix táan u ján na'atiko'ob u xokiko'ob wáa ka' ts'íibta'ak je' bix u t'aan le ts'uulo'obo'. Ba'ax j-óo'lale' tumen ma' u t'aanankil máasewáali', mayáobe' yaan u ki'ichkelen t'aanankilo'ob. Le j.-beetik k'a'abeet u ts'íibta'al le maya t'aano', yóo'lal u béytaal u xo'okol tumen máaxo'ob ti' jok'a'an u t'aano'obi'i', yóo'lal xan u kaniko'ob u ts'íibto'ob u t'aano'ob.

Tu láakal le ba'al ucha'an yéetel le ba'al ku yúchulo'obo', leti' le k'a'abeet u yoojéltik le k-láak'o'obo'. K'a'abeet xan u yooléta'al u tsikbalil le p'enkech kaajo'ob yaan te yóok'ol kaab le maili'i' k'uchuk le j-sak winiko'ob te' tu lu'um máasewáalo'o', tumen ichil le ch'i'ibalo'obo', mix ya'ab máak u yoojelo'obi'i', bey xan tu láakal le ba'al k'aas tu meentao'ob le j-sak wíniko'ob le ka'a j-k'ucho'ob wayo'.

Le ts'uulo'obo' uits j-lo'obal tu t'aano'ob wáa mina'an ju'un ts'íibta'an maya t'aan yóo'lal ma' u yoojélta'al ba'ax u sen meentmajo'ob; yóo'lal beyo', ma' u chu'ukulo'ob tumen le paalal ku ch'íijlo'ob te k'iinilo'oba'; yóo'lal xan beyo', letio'obe' mix táan u jáausikiko'ob u tusiko'ob óotsil máak.

Le bey túun j-óo'lal ku ya'aliko'obe', chén bin ma'ak'ol le máaseuáal máako'obo' le mentik tu p'ato'ob u kaajalo'ob le k'inilo'ob táan u yúchul le ba'ate'elo'.

¿Bix ma' u p'atiko'ob u kaajalo'ob wáa mix táan u cha'abal u meyajo'ob? Sáansamal táan u máano'ob j-kaxtbil u tia'al j-kinsbilo'ob tumen ts'uul, wáa tu ts'ookake', tumen j-wacho'ob.¹¹⁸ Óotsil máake' u táaj yaabilma u kajtalil; mix táan u p'atiko'ob chéen taali' tio'ob, suukja'ano'ob le tu'ux siijlo'o'obo'. U tuukul letio'obe' te bín kimiko'obi'i'. Jach táaj jats'uts u tuukul le nukuch máako'ob ka'ach úcho'.

Je' túun le ts'uulo'obo', mix bik'in bíin anak u tuukulo'ob beyo'; letio'obe', jela'an u tuukulo'ob: chéen ja'alil k'aak'as tukul ku máan tu poolo'obe' u tia'al u tukultikoob bix kun u topo'ob óotsil máak yóo'lal ka' anak u taak'ino'ob tu k'ilkab u meyaj óotsil wiinik.

Tu yóo'lal túun u k'asa'anil le tsuulo'obo', le óotsil máako'ob bejeláe ku yajtal tu yóolo'ob le káan k'a'ajak tio'ob ba'ax u sén beetmaj le ts'uulo'ob ti' le nukuch máako'obo', chéen u yutsil ya'aliko'obe' táan u p'átiko'ob u chukpajal u muuk'o'ob ka' u ts'áo'ob u xuul jun paakili' ti' le k'aak'as sak wíniko'obo'.¹¹⁹

-Ku ya'aliko'ob xane':

Le ba'ate'elo' táan u taal u k'iinil u ka' léekel; mix táan u beetik k'aas ka ya'abak j-kimil ichilo'oni'i' chéen ba'ale' k-oojele' mina'an ts'uulo'ob kun j-p'áatal j-wa'atal j-

¹¹⁸ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 445

¹¹⁹ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 461

che'ejsiko'on. Tu láakal le ba'al u ya'alma le nukuch máako'ob le k'inako'ob úucho' yaan, máake' chén ku cha'ajtik, bey u yóole' ma' jaji'i', chén ku yu'ubik u ya'ala'al.

Jaaj u t'aano'ob, tumen mix máak j-ilmajil ichil le wíniko'ob kuxa'an bejela'a'; chén ba'al, túune, u ya'alma j-ki'ichkelen yume' bín k'a'ajsa'ak le u t'aano'.

Le ka'a j-jo'op' u máan u yiik'al le ba'ate'el ku yúchulo', jujun p'ítíl úchik u ka' suut j-ookol le k-láak'o'ob ichil le nukuch kaajo'ob tu'ux tu pechaj ubáa le j-waacho'ob pa'te' yéetel le ts'uulo'obo'.

Ku ya'alik le k'aak'as ts'uulo'obo' chíka'an bin u yila'al u yokol le óotsil máako'ob ichil le nukuch kajo'obo' tumen bin jela'an bix tak u takmail u nook'o'ob.

Jaaj u t'aano'ob jela'an u yila'alo'ob, tumen óotsil máake' suukja'an u máan yéetel u chan nook', letio'obe' ma' jela'an u yiiliko'ob u máano'ob beyo'o'.

Tumen sinal yéetel jujun p'ítíl ba'al yaan ti'; le meentike', ts'uule' u p'eeek le óotsil máaseuáal winiko'obo'. Ku ya'aliko'ob bine' bey bin ba'alche' le óotsil mayáo'obo' jétun bin letio'obe' jach bin táaj winiko'ob tu tséel le óotsil máako'obo'. Ichil je' ba'ax kaajil ka' k'uchuko'ob bin le óotsil máako'obo', ku ya'aliko'ob le j-sak ts'uulo'obo' bey bin u máano'ob j-k'áaxil k'éek'eno'obe'.

Tu láalcal le ba'al ku ya'aliko'ob le ts'uulo'obo' mix jum p'éel jaji'i'. Jaaj j-lo'obal ya'abo'ob le wíiniko'ob káan 'ichuko'ob ichil le kaajo'; chén ba'ale', k'a'abet u yoojélta'al ba'axten, ba'ax óo'lal ya'abo'ob. Ya'abo'obe' tumen yóo'lal beyo' ma' séb je' u kinsa'alo'obe'e', tumen wá ku k'uchul chén jun túul wá ka'a túul ichil le kaaj tu'ux chén j-waach wá ts'uul kajakbalo'obo'e, ma' táan u xáantale' ts'o'ok u la'ap'alo'ob u tia'al kinsbil. Le j-waacho'obo' beyo'ob u peek'il p'uuj tu paach le óotsil máak'o'obo'; letio'ob xane', u yoojelo'ob bix u p'a'asta'alo'ob tumen le ts'uulo'obo'; chén ba'ale', chéen ku yu'ubiko'ob, ku ya'aliko'obe', mixili' bik'in bíin u lak'ik u báob yéetel le sak winiko'obo', bey je' bix kitam yéetel kéej ma'atech u lak'ik u báob j-muul máane'; bey túun xan yanik wíinik yéetel le j-k'aak'as ts'uulo'obo'.¹²⁰

Le ts'uulo'ob ka' j-k'ucho'ob waay te' tu lu'um máaseuáalo'oba', ku ya'aliko'ob bine' j-taalo'ob u kanso'ob meyaj ti' le máako'obo'; j-taalo'ob xan bin u ye'eso'ob bix k'a'abet u kuxtal le mayáobo'.

Ku ts'o'okole', mix yoojelo'obe'e' ya'ab ba'al jats'utstak u yoojel óotsil máak waye', mix k'a'abet le ts'uulo'ob u kanso'ob mix ba'al tio'obe'.

Wá tumen yóo'lal le nook' ku búkintiko'ob le u máakilo'ob le way bejela'a', letio'obe' u yoojelo'obe' chén u majántania'o'ob ti' le ts'uulo'obo'. Le k'ín káan káajak tu ka' téen le ba'ate'elo', bíin u pípitpayto'ob le nook' u majántno'ob le mayáobo'. Yéetel beyo' séeb xan kun u k'aj-óolt u báa óotsil máak yéetel u yét óotsilil.¹²¹ Le meentike, chén ka' u'uya'ak u t'aan ts'uul ma' u yoojel ba'ax ku ya'aliki'. Le ts'uulo'ob kuxa'ano'ob ti' le k'iina', ma' yoojelo'ob bix máaseuáal káan p'u'ujuki'. Chén jun p'él ba'al jats'uts yaan ichil le u yuumilo'ob le lu'umo'oba', tu láakal le kaajo'ob chichan wa' nuuktako'obo', láaj u much'ma u báob ob keex chan náachtak u yani'ob. Leti' le bey ma' u yoojel le ts'uulo'obo'o'. Ku ya'aliko'obe', óotsil máak bejelae' t'í'it'paja'ano'ob, mina'an u

¹²⁰ Entrevista citada, señor Magdaleno Cuxin. Ficha No. 371

¹²¹ Entrevista citada, señor Magdaleno Cuxin. Ficha No. 372

muuk'o'op je' bix ka'ach úche'. Ku ts'o'okole', mix jaji'i', óotsil máako'obe' mantats' much'kbalo'ob tu batsil U bao'ob.

Le j-beetik le k'iin wá ka'a u yóot u beeto'ob loob le j-waacho'ob wá le ts'uulo'ob te' tu'ux kajakbal óotsilo', u mach u báo'ob tu k'ab, tumenile' je' u bin k'aasil tio'obe'. Je' u k'astal u yokil tio'obe'. Tumeenile', way tu lu'um j-ki'ichkelen yume' mix táan u bin j-cha'abil u ineentiko'ob je ba'ax u k'ato'obe'e tumen letio'obe' ma' tu lu'umo'ob yano'obj'j'.

Le j-beetik túun jats'uts bey u much'mil u báa wíniko'ob ti' le mejen kaajo'ob tu'ux kajakbabo'obo'. Kan p'éel le kaajo'ob u nukuch poolil j-much'ik tu láakal le mejen kaajo'ob way tu lu'um le máasewábo'oba': te' kamp'éel kaajo'oba', ku beeta'al u cha'anil le u yuuintsil le mayáóbol u tia'al u k'a'ajsa'al tio'ob yaan j-ki'ichkelen yuum, tu yóo'lal beyo' ma' u tu'ubsiko'ob.¹²²

Yan tu'ux ichil le kaajo'oba'a ka' téen u menta'al u cha'anil yuumtsil ti' jun p'éel ja'abo', yáax X-Ka'akal Guardia ku káajal, ku ts'o'okole' Chan Santa Cruz, u óox p'éele' Chan Kaaj Veracruz, u ts'ook túune' Tulum kaaj.¹²³

Te' Chan Santa Cruz, ti' j-yáax beeta'ab u naajil le j-ki'ichkelen yumo'o; chén ba'ale' j-luk'sa'abe' tumen yóo'lal le kaak'as ts'uulo'ob j-k'ucho'obo'o'; ka tún tu kajsájo'ob jun p'éel chan kaaje' ka tu ts'ájo'ob u k'aabae' X-Ka'akal -Guardia; te' túun j-p'áat le j-ki'ichkelen yuum tak jach tu walkilila'; ku meenta'al xan u cha'anil tak xan ichil le k'iinilo'oba'.¹²⁴

Bejelae', tu láakal le nukuch máako'ob p'aatal ma! kimiko'obo'o', jach ku tsikbaltiko'ob ti' le mejen paalal ku líik'ilo'obo' bix tu láakal le ba'al k'aas u meentamaj le k'ak'as ts'uulo'obo'. Ma'alob xan ma' u tu'ubul le ba'ate'el tu beetajo'ob le úuchben máako'obo' tu yóo'lal beyo' tu láakal le paalal kuxa'ano'obo' ka' u yoojelto'ob ba'ax le ucha'ano'. Ku ya'alikosob bin le nukuch máako'ob le k'inak táan u chokoil le ba'ate'elo':

Mix táan u beetik k'aas ka kimiko'on tu táan le ba'ate'ela; le k-láak'o'ob kun p'áatal kuxa'ano'obo' letio'ob kun j-e'esik ti' le j-sak wíniko'obo' máax u yumil le waya'.¹²⁵

Jaaj u t'aano'ob, tumen yaj tu yóolo'ob u taal le yaanlal wíniko'ob j-káajal te' tu lu'umoobo, tumen óotsil máak ku síijile' yoojele' mina'an jela'an winik ichlo'ob tánxel lu'umil le j-beetik ka' tu yilajo'ob u k'uchulo'ob jela'an wínik u tia'al j-kajtal tu lu'umo'obe', ma' tu cha'ajo'ob chén beyo'o'; le xan ti' j-beet u káajal le ba'ate'el yéetel le ts'uulo'ob tu ja'abil 1511. Tumen ti' le jajabo'oba' leti' le ka' yáax k'uch le sak wíniko'ob way tu lu'um óotsil wínik. Jun páay xan le ma' jach sen úch ku tsikbalta'al te' ju'uno'oba'a' lelo' leti' le tu ja'abil 1847.

Le ba'ate'el j-káaj le ka' j-yáax k'uch le ts'uulo'obo' tak tún bejelae' táan u yúchule', ma' ts'o'okoki'; leti' le lu'um j-ch'a'ab ti' óotsil tumen ts'uulo' leti' ku ba'ate'eltiko'obo'.

Tumen u sen k'aasa'anil le ts'uulo'obo', bejelae' uts tu t'aano'ob le óotsil máako'obo' wáa náach kajakbalo'ob ti' le j-sak wíniko'obo', tu yóo'lal mix u paktiko'ob tu meen u jach

¹²² Entrevista citada, señor Magdaleno Cuxin. Ficha No. 368

¹²³ Observaciones de trabajo de campo 23 de abril, 1981

¹²⁴ Observaciones de trabajo de campo 23 de abril, 1981

¹²⁵ Entrevista citada Magdaleno Cuxin Cauche. Ficha No. 373

táaj p'eekmajo'ob. Le óo'lal xane' óotsil máake' ma'atech u máan u kaxto'ob ba'ate'el; chéen ba'ale', wá ts'uul ku taal u náats'alo'ob tu yiknal óotsil máasewál u tia'al u kaxt ba'ate'ele', lelo' ma' taali' ti' máaseuáal wáa ku yookol u k'áasjo'olto'obi'. Le beetik tuune', u kanánt u báa le ts'uulo'ob chén wa u k'áato'obo' wá mae' yaj le loobo'.

Tu láakal le ba'al ku yúchulo', yéetel le xan ucha'ano', u ya'almaili' j-ki'ichkelen yume', u ya'almae', bín taak je'ela'an wínik u pechubaj j-kajtal tu lu'um in lu'um kaabilo'ob, tu luum mayáo'ob; chén ba'ale', mix bik'in bin u tialto'ob; yaan tak u yóoltiko'oh u yóok'so'ob óotsil máak tu kajtalilo'ob (je' bix úchik u beetiko'ob tu kaajal le j-ki'ichkelen yumo'). Chén tún ba'axe', mix bik'in bín béychajako'ob. Je' bix úchik u yalkabpachta'alo'ob le wíniko'ob mayáo'ob pa'te' yéetel le j-ki'ichkelen yuin te' J-Noj Káajo', bey xan bín ka' suunak le j-ki'ichkelen yuum tu kaajalo', Le xan ti' káan u kaxt bej u bis le k'aak'as ts'uulo'ob bino'.¹²⁶

Ya'abkach ba'al káas tu beetaj le ts'uulo'ob chén p'elak j-k'uchiko'obo' je' bix le ya'abkach lu'um tu yokoltajo'obo' le ku ya'alko'ob mambil tu beetajilo'obo'; bín xan ka' láaj ch'a'bak tio'ob tumen u jach yumilo'ob. Bix ii tuukul ts'uul ikil u ya'alik yaan lu'um u tia'al tumen u manmaj. Chén kune' le u t'aan beyo'; tumeen tu láakal le buka'aj ba'al ts'a'an ti' óotsil máak te' yók'ol kaaba', j-ki'ichkelen yuum ts'a'anil ti. Le óo'lale' chén xan leti' je' u pajtal u tselike'. Óotsil máake' u yaabiltama je'eke'ex ba'ax ts'aan tie'; u yoojele' mix u tia'al u koni' mix xan u tia'al ka' taalak yaanal máako'ob j-tokik wáa j-k'askuntik ti'i'. Ti' leti' k'luba'an le che'obo', le ja'o', le k'iino', le ch'íich'o'obo', le iik'o', le ba'alcheobo', bey láak'tsil yaniko'ob ti' le óotsil máako'obo', u yéet kajtalo'ob; le j-beetik xane', tak u tia'al u meyajtiko'ob le j-ki'ichkelen k'áaxo' yaan u k'atiko'ob ti' le nukuch yumtsilo'ob, le u yumilo'ob le k'áaxo' wáa je' u cha'iko'ob u ma'achal j-kolbil le k'áaxo'. Ya'ab ba'al jats'utstak u ya'alma j-ki'ichkelen yuum ti' le máaseuáalo'obo'. J-ki'ichkelen yume' mix u ya'alma ka' yanak máak te' yóok'ol kaab u tia'al u paalitsilt u yét xiibilo'obi', je' bix le tu beeto'ob le ts'uulo'obo'; le j-beetik túune', pu-la'an u k'iinil ti' le ts'uulo'obo'; jach je' ba'ax k'iin u ka' k'áato'ob u kájs'o'ob le ba'ate'el yéetel óotsil máako', chén u xaanil kun u péeksilo'ob, kex tumen le ts'uulo'obo' u nu'ukul ba'ate'el u maacho'ob. Mix yéetel beyo', mix táan u ch'a'abal. saajakil tio'ob. Ojéla'ane', yaan u láak' bix jé' u béy'tal u xiikúnta'alo'obe'; u ya'almo'ob le máaseuáalo'obo', ts'o'okili' u yáax xixkúnta'al le j-waacho'obo' le ka'a káaj tu ja'abil 1847, u k'aj-óolmao'ob bix u ba'ate'el wínik mix táan u ch'a'abal saajakil tio'ob.

Bey túun p'aatalil le kaajo'ob tak tu bejeláilá'. Bejelae', ya'ab u k'uchul j-waacho'ob j-kajtal tu lu'um máasewáal. Bey xan te' tu kaajal j-ki'ichkelen yum u p'atmo'obo le ku ya'ala'al u Chan Santa Cruzilo'.¹²⁷ J-Waach u ya'ala'al ti' le máako'ob táanxel lu'um u taalo'obo' mina'an u ts'oono'obo' bey xan ti' le yaan u ts'oono'obo'; ya'ax u nook'o'ob búukintmajo'obo' le j-beetik túun k'aj-óola'ano'ob je'eke'en sak winik táanxel tuux u taal j-kajtal ichil máasewáale'; ojélalane' k'ak'as tuukul ku taasiko'ob tu poolo'ob. Le túun j-beetike' ma' uts u paktalo'ob ichil le wíniko'obo'o'.

Tu láakal le ts'uulo'ob ku p'áatalo'ob j-kajtal ichil le máaseuáal wíniko'obo', ma'atech u meyajtiko'ob le lu'umo'. Je' buka'aj k'áax ku ya'aliko'ob u k'áato'ob u meyajto'obe', óotsil máak ku chok'iko'ob j-meyajtik, bo'ol meyaj ku beetiko'ob beyo'. Ja'alikil le óotsil

¹²⁶ Entrevista citada Magdaleno Cuxin. Ibid (Ficha No, 373)

¹²⁷ Entrevista citada, señor Basilio Uj Castjillo. Ficha No. 573

máako'obo' yaan u yiliko'ob bix kun u síi u muuk'o'ob tia'al u náajaltiko'ob jun p'íit taak'in u tia'al xan u maniko'ob jujun p'íit ba'al k'a'abet tio'ob.

U láak' ba'ax ku beetik le ts'uulo'ob te' j-mejen kaajo'bo', ku ts'ik u koonolo'ob u tia'al xan ka' yanak u taak'ino'ob, lelo' chén yóo'lal le óotsil máako'obo ku maano'ob tio'obo' ku yantal u taak'ino'ob.

Le ts'uulo'ob ku ts'ik u kocmolo'ob ichil le kaajo'obo', le tio'ob j-manik tu láakal je ba'ax ku pak'ik óotsil máak ichil u koole'; ku ts'o'okole', maatech u ma'anal ti' tu tojol, jach mina'an u bo'ota'al ti' le ba'ax ku ma'anal ti' tumen le ts'uulo'obo'. Xa'ak'a'an k'as okolbil u ch'a'abal je' ba'ax ka' u taas u kone'. Ku konik: ixi'im, iik, sikil, x-tóop, bu'ul, yéetel u chuka'an ba'alo'ob le j-beetik túune', le óotsil máako'ob le k'áan u na'ato'ob ba'ax ku beeta'al tio'obo', jach ku ts'íikilo'ob; le xan ti' j-beetik ya'ab tu'ux ku jó'sa'al ts'uulo'ob kex u pechma u báoobi'i'.

Tu láakal le buka'aj ba'al u beetma le j-waacho'ob yéetel le ts'uulo'obo', mix bik'in bín sa'atsa'ak u si'ipilil tío'ob, tumen jach j-máan tíip'o'ob ti' j-ki'ichkelen yuum. Yáaxe' tu toko'ob u kaajal j-ki'ichkelen yuum le ku k'abailtik noj kaaj Balam Naj, ku ts'o'okole', j-máan u yáalkabanso'ob tu lu'um máasewáal. Tu yóo'lal tu láakal le ba'al u beetmo'ob ti' óotsil máako', ka túun tu ya'alaj j-ki'ichkelen yuum ti' u lu'um kaabilo'obe':

Táan u náaksa'al u yóol máaseuáal tumen le ts'uulo'ob yetel le j-waacho'obo'; táan xan u náats'al u k'iinil u ka' ch'a'abal in kaajal tu tokao'obo'.

Ku ya'alik xan beya':

“Bíin ka' suunaken tin nojoch kaajalo', yéetel in lu'um kaabilo'ob tu yóo'lal u béytl in jéets' kajtal yéetelo'ob; tumeen in kaajal te' tu'ux j-luk'sa'abeno', in najile' ma' ts'o'oksa'ani'i'; k'a'abet u ts'o'oksa'al tumeen in lu'um kaabilo'obo' tu yóo'lal túun u béytl in k'amik yéetel ki'imak óolajil.”¹²⁸

Tu ya'alaj xane':

Ka'ach úuche', le in lu'um kaabilo'obo' jun p'éelili' u tuukulo'ob ti' teen; mina'an jejelás u tuukulo'ob tin wóo'sal je' túun bejelae', le ts'uulo'obo' ya'ab u koniko'ob in k'aaha' te' ju'un ku ts'íibtiko'obo'; ku tsbo'okole', le ju'uno' chén letio'ob j-ts'íibtik u tia'al u k'e'ek'exa'al u tuukul óotsil máasewáal; le ju'un ku koniko'obo' chén yóo'lal u tusiko'ob óotsil máasewáal, chén xan yóo'lal u yantal u taak'ino'ob. Le j-beetik ku koniko'ob le ju'un tu'ux yaan in k'aabao'.¹²⁹

Le ka'ach úch ma' k'uchuk le j-sak winiko'ob way te' lu'uma', mina'an jejelás u tuukul óotsil máasewáal ti' j-ki'ichkelen yuum.

Le óotsil máako'ob ka'acho' ku k'a'ajsiko'ob j-ki'ichkelen yume' tu jo'ol u koolo'ob, chén yánal k'áax ku chan p'oktalo'ob u tia'al j-k'áat-óolal. Ma' wa tu táan jun túul patbil k'at beeta'an tumen le ts'uulo'obo' mix tu táan xan le j-ts'uts'ul k'ino'obo'; wá ka jach pakta'ak u yich le j-ki'ichkelen yum tu taasaj le ts'uulo'ob bik'in k'uchuko'obo' ku yiláale' láayli' xan u yich ts'uul yan tie'; je' táun u k'uu óotsil máake' ma' beyo'obo'o'; ku ts'o'okole', u yuumtsil óotsile' jach ya'ab u yántik máak u tia'al u kaxtik u kuxtal je' bix le

¹²⁸ Entrevista citada, señor Francisco Tun. Ficha No. 520

¹²⁹ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 95

yum cháak u yaabiltmaj le óotsil j-kolnálo'obo'; yaabilta'ane' tumen ku jóoya'atik le nukuch koolo'obo', ka' anak x-ki'ichpan nál j-kuxkínsik le óotsil máaseuáalo'obo'.

U k'uu ts'uule', jach jela'an tumen ma'atech u yántik óotsil máak u kaxt u kuxtal, mix táan xan u yántik ka anak le ba'ax ku pak'ik ichil u koolo' mix yéetel táan u xóolanki máak tu tãan.

Le j-k'ino'ob ku kansiko'ob máak j-xoolanjcjl tu táan le ts'uts'ul k'uo'oh u tasmajo'obo', yóo'lal u bin máako'ob óotsilo'ob u biso'ob jun chan p'ít u náajal taak'in ti'o'obo' ku ts'o'okole', óotsil máake', tu táan k'iin ku p'isik u báa u náajalte' je' túun le ts'uts'ul j-k'iino'obo', bo'oy kulukbalo'ob u pá'to'ob u taasa'al ba'al tio'ob. Ku ts'o'okol xane', ma'alob najilo'ob beeta'an tumen óotsil máak. Je' túun óotsile', istikyaj yanik le tu'ux ku bo'oytik u báo'; le j-beetik túun le úchben k-nukuch ch'i'ibalo'obo', ku ya'aliko'obe' yaanal u k'uu ts'uul, ma' bey u k'uu óotsili'i' jach u paklan yaabiltma ubáa óotsil yéetel le yuumtsilo'obo'.

Chén u yutsil le máako'ob kuxano'ob ti' u meyjul koolo', tak bejelae' u k'ubma u tuukulo'ob ti' le yuumtsilo'obo', ma' u k'exo'ob yéetel le tu taasaj le j-k'ak'as ts'uulo'obo'. Ja'alikil le ts'uulo'obo' u p'eeke'ob. le tuukul yaan ti' le máasewáalo'obo'. Tumen tak bejelae', le j-meyjil máako'ob ichil u koolo'obo' ku takúnsiko'ob sak-ja' ti' le yumtsilo'obo'. Ku beetiko'ob xan ch'a'a cháak yóo'lal u ki'imaktal u yóol le j-ki'ichkelen yum cháako'obo'. Tu láakal le ba'al jats'uts ku beeta'al beya', ts'o'ok u p'áatal ma' ya'ab tu'ux ku beeta'ali'i', tumen leti' le ts'uulo'ob yéetel le j-k'iino'ob luk'sik tu tuukul óotsilo' tu yóo'lal ma' u beetiko'ob, tu yóo'lal xan u tu'ubsiko'ob beyo'.

Te' nukuch kaajo'ob bejelao', ts'o'ok u p'áatal mix máak j-k'a'ajsik le yuumtsilo'obo' tumen xan ts'o'ok u xa'ak'pajal máaseuáal yéetel ts'uul; tumen óotsil máak xane' ts'o'ok u yutstal u yilik u bin j-tusbil le tu'ux ku kansaj le nukuch k'aak' j-k'iino'obo'; te' túun ku xa'ak'besa'al u tuukulo'obi'i', je' ke'ex máax ku bin tu yiknal le j-ts'uuts'ul k'iino'obo', bey u yuuchul tio'o'.

ICHIL MÁASEUALE', NUKUCH MÁAKO'OB U NUKTAKIL KAAJ

Uch ka'ache', te' tu láakal jujun p'éel le kaajo'obo', u nuuktakile' leti' le nukuch máako'ob yéeya'an j-tsolik ti' le máako'obo', bey xan tak ti' u tankelmilo'ob le ba'ax k'a'abet u beeta'alo' le ka'ach úcho', tu láakal máak ku k'amiko'ob utsil u tso'olol u xikino'obo'. Wíinikobe', ku ch'a'anukitko'ob le t'aan ku beeta'al ti'o'ob beyo'. Le nukuch máako'obo', jach táaj jats'uts tu láakal le ba'ax ku ya'aliko'obo' Ia t'uts tu lakal ba'al u yoojelo'ob ka'ach úchi.

Te jujun p'éel kaajo'ob . yaan jun túul nojoch máak ku beetik u nojochil ichil le u máakilo'obo', yaan k'ine', le kaajo'obo' ku much'ik u báo'ob ti' jump'él je' tu'uxe' u tia'alo'ob j-múul tsikbal, wá u tia'al u pakian áantik u báo'ob ti' meyaj; yaan xan k'iine', ku much'ik u báo'ob u tia'al u k'a'ajsiko'ob yuumtsilo'ob yéetel u ki'imak óolalil.

Ma' bey le ba'al ku yúchul bejelao'o'. Ts'uul j-a'alík ba'ax k'a'abet u beetik óotsil máak, ts'uul tooch'tik máaseuáal tu lu'um, mix jum p'íit utsil j-lo'obal; tumen ma' k'a'abet u taal yaanal wínik j-a'alík ba'ax k'a'abet u beetik óotsil máak tu lu'umi'.¹³⁰

Bejelae', tu láakal ba'al jelpaja'an, tumen le ka'ach úcho' tak wá yóo'lal u meyjul k'áaxe', jach je tu'ux u k'áat j-meyaj óotsil máako'obe' yaan tu'ux, yan tu'ux u t'it'ikubao'ob; ma' bey bejelae', tu k'ab ayik'al p'aatal tu láakal le lu'umo'ob ki'ichkelentako'obo'. Le nukuch máako'ob ts'áano'ob u tia'al u beet u nojochilo'ob ti' le kaajo'ob ka'ach úcho', jach yaabiltnaja'ano'ob tumen tu láakal le máaxo'ob kajakbalo'ob ti' le mejen kaajo'obo'. Tumeen túun le nukuch máako'obo', ya'ab ba'al jats'uts u yoojelo'ob ku kansiko'ob xan ti' tu láakal máak; ku ts'o'okole', yooelo'ob xan u ts'ako'ob máak. Chén tumeen tu yóolalo'obe', ku yutstal le ku k'oja'antalo'obo': le ts'aak ku beetiko'obo', chén yéetel le ki'ichkelenl xíwo'obo'.

Tu láakal je' bix jats'uts yaniko'ob le úchben máako'obo', laj k'askúnsa'ab tio'ob le ka'a j-k'uch le j-sak winiko'obo'. Le xan ti' ka'a j-káaj u kínsa'al le nukuch máako'ob j-tsolik u xikin le máxo'ob yano'ob ti' le mejen kaajo'obo'. Le ts'uulo'ob tuuno', le ka'a j-jo'op' u jelbesko'ob tu láakal ba'al te' j-mejen kaajo'obo', le ka'a xan j-jo'op' u tsa'iko'ob ti' jum p'éel kaaj jun túl u yét ts'uulilo'ob u tia'al u beet u nojochil ichil le máasewáal máako'obo', u tia'al túun u beeto'ob u meyajta'alo'ob tumeen wínik; ku ts'o'okole', ma' chén utsil a'albil u beetiko'ob u meyajta'alo'obi', yéetel u jatsil wá u kiinsajil xan.

Le kaajo'ob tu'ux j-p'áat j-kajtal le ts'uulo'obo', ya'ab meyaj u k'áato'ob ka'ach ka úchik u tia'alinto'ob. Le j-óo'lale', j-k'a'abetchaj ya'abkach ôotsil máak u tia'alinte ka'aj túun j-jo'op' u bin j-ch'a'abílo'ob tántanxel kaajilo'ob; ba'ax u k'áato'ob ti' wá paalal wá nukuch wínik; ba'ax xan u k'áato'ob wá táan u p'atiko'ob u kajtalilo'ob jach u yabiltmao'ob. Le je' bix u bisa'alo'obo', ya'ab ku kimil ichilo'obi'; tumeen yaan k'iine', ts'o'ok u ka'analo'ob j-sen xíixnbale' yaan ku lúubul tumen ka'ana'anilo'obi'. wá mae', tumen uk'ajo'ob, tumen wi'ijo'ob. Chén p'el u lúubulo'obe', ku ch'a'abal le suumo' ku k'a'axalo'ob. Ku ts'o'okole', ku jilta'alo'ob tumen u tsimin ts'uul. Le káan u yil ts'uul ts'o'ok u kimil le ôotsil máak ku jilichta'alo', ku plikch'intikoob tu ba'ax bn ku chn mukbil óotsil j-xiibo'ob.

Le ts'uulo'obo' u meentmajo'ob loob jach je' bix tu yóoltajo'obe'. Tu ts'o'oksaj u yólo'ob ti le wíniko'oboe. Le táan j-beetike' unajma' u tu'bul ti' le paalal ku líkilo'ob te k'iin kuxa'anilo'ona'a'. Le j-beetik túun bejelae', le u kaajil X-Ka'akalo' u kaajal leti' le j-ki'ichkelen yuum ku beeta'al u cha'anilo'o'. Jach ma'abob yanik beyo', tumen ya'ab kaaj u much'ma; jats'uts xane' tumen ma' chén ch'a'abjl je' u beeta'al loob ti' le mejen kaajo'ob tumen le máaxo'ob j-ch'a' pektmail óotsil tak le k'iinibo'oba'.

Le úch ma' kách k'uchuk le ts'uubo'ob waay te' tu lu'um óotsil máaka', ichil óotsil máasewale'. mina'an u ba'ate'elo'ob bin tu yóo'lal u yiliko'ob máak kun j-p'atal u beet u nojochil le kaajo'obo'. Bix suukja'anil tio'obe', le jun túul nojoch máak yan ba'al u yojel jats'utstake', leti' ku nojochil ti' jump'él kaaj. Leti' xan u nojochil yóok'ol le u chuukáan máako'obo', yéetel u ki'imak óolalil, mina'an k'uuxlajthnbal ichibo'ob.

Je' tun bejelae', le ts'uulo'bo' letio'ob u nojochil, letio'ob j-tóoch'tik máaseuáal; ya'ab xan u mano'ob u tuso'ob. Bejelae', chén káan u'uya'ak tumen óotsil máasewále' ts'o'ok u

¹³⁰ Observaciones de trabajo de campo 23 de abril de 1981

kultal jun túul ts'uul u tia'al u beet u nojochil te' j-kaajo'bo', mix k'aj-óolta'ano'ob tumen le máako'ob kuxa 'ano'obo'. Ku tso'okole', u k'aasile' le ts'uulo'ob ku beetik u nojochilo'obo', chén ku kultalo'ob u tia'al u tséentubo'ob, u tia'al xan u yokolto'ob u taak'in kaaj, yéetel u muuk' óotsil máak; mix jun p'ít utsil le ba'al ku meentiko'ob j-loobalo'.

Ya'abkach ba'al tu k'askúnsajo'ob le ts'uulo'obo'; ya'abkach ba'al jats'utstak tu tselo'ob ti' óotsil máak. Chén ba'ale', yan jum p'éel ba'al ma' j-béychaj u tseliko'ob ti' le óotsil máako'obo'; le u úchben tuukulo'ob ti' le yuumtsilo'obo'; lelo' mix máak je' u tselik tio'obe'; mix le ts'uulo'obo', mix le j-waacho'obo'. Le k'iin ka' u yóolt u tselo'ob ti' óotsil máake', le káan u yilo'ob chéen kunel - jach je' u k'astal u yokil tio'ob bine'.

Le j-beetik tuune', te' tu kaajil le X—Ka'akal Guardiaio', jach ku much'ik u báa le mejen kaajo'ob u beeto'ob u cha'anil le j-ki'ichkelen yumo'. Le u kaajal úcho', tak túun bejelae' ti a'ani'i' ma'atech u p'áatal le kaaj tu juuno', tumen sánsamal yan máak j-kanantik le j-ki'ichkelen yumo' te' X-Ka'akalo'; uts xan beyo', tumen wá ka' u tukult le j-waacho'ob u yokolo'ob te' ichil kaaj u ch'a'ob le j-ki'ichkelen yumo', mix táan u jan cha'abal tumeen le máaxo'ob j-kanántiko'.¹³¹ Le ôo'lal túune', tu láakal le paalal ku ch'íjlo'ob bejela'a', k'a'abet u yantal u tuukulo'ob xan u tia'al u kanántiko'ob le j-ki'ichkelen yum yan te' kaajtalilo'. Tumen letio'ob bín p'áatako'ob le káan kimik le nukuch máako'ob kuxa'ano'ob bejela'o' chén ja'alil bey je' u bin utsil ti' máaseuáalo', tumen wá ma' táan u beeta'al le beyo', j-ki'ichkelen yume' yaan u ts'íikil. Le meentik k'a'abet ma' u tu'ubsa'al le t'aan beeta'ano' ma' k'a'abet u ch'a'abal bey chén baxalile', tumen ba'ax ku yúchul bejelae', le u paalal máako'ob ku ch'íjilo'obo' tán u jo'op'ol u tu'ubsiko'ob wá yaan yuumtsilo'ob.

Ya'ab ba'al j-beetik u yúchul le ba'al beya', tumen xan bejelae' yóo'lal le bey ku meenta'al tumen le ts'uulo'obo', ku yokol tak ich le mejen kaajo'obo', leti' túun j-meentik bin le paalal te' j-nukuch kaajo'obo'; le óo'lal tuune', chén suunako'ob tu kajtalilo'obe', tu láakal le ba'ax suuk tu kaajalo'obe' ku p'ektiko'ob. Mix jum p'ít utsil j-lo'obal, tumen le káan nukuch máakchajako'obe', bín u k'a'ajso'ob; ma' tumen ts'o'ok u xa'ak'tal óotsil máasewáal yéetel le ts'uulo'obo' ka tu'ubuk ti' máaseuáal tu'ux j-ch'íjji wá tu'ux u taal.

U ts'ook ba'al tune', tu láakal le ju'un ts'íibta'an tu t'aanarikil. le ts'uulo'obo', k'a'abet u su'utu je' bix u t'aanankil le mayáobo'. Tumen way te' tu lu'um óotsil máaka', jach ya'ab wíinik ku t'aan maya, tu lu'umilo'ob Yucatan, Cam Pech, Quintana Roo, tak xan Belise.

YAN BA'AX ÓO'LAL JE' U LIIK'IL J-BA'ATE'EL ÓOTSIL MÁAK TU KA'ATE'ENE'

Le úch ka'ach ma' k'uchuk le j-sak winiko'obo', tu láakal le máasewálo'obo' jats'uts ts'anliko'ob: tu láakalo'ob ku meyajo'ob. tu láakāl le paak'al ku beetiko'ob ichil u koolo'o bo', jach ku yantal u tia'al u janto'ob. Mix k'aj-ôola'an jun puli' le óotsitali u ya'ala'alo'; kaj-óoltá'ab túun bin le óotsitalilo' leti' le ka'a j-k'uch le j-sak winiko'obo', leti' ka'a j-káaj u yajtal yanik óotsil. máak tu k'ab le ts'uulo'obo'. Le j-beetik túun tak bejelae', yaj yanik máaseuáal. Tu láakal le ba'al ku pa'ak'al ichil le koolo'obo', kex ka' anake', u tia'al j-kombil ti ts'uul, keex ma' tu tojol ku bo'otiki'i', le u chan p'ít u tojol ku ts'abal tio'ob

¹³¹ Observaciones de trabajo de campo 23 de abril de 1981

yóosal le ba'ax ku koniko'obo'; u tia'al u manko'ob jujun p'ít ba'ax k'a'abet ti óotsil máak; ko'oj xan u koonol le ts'uulo'obo'; ti' le óotsil meejul máako', le j-beetik tu yiknalili' ts'uul ku bin j-p'áatal le taak'In ku ts'áabal ti' óotsilo'.

Le j-beetik túun jach ya'ab óotsilil ku yilik máaseuáal kuxlik sansamal; yaj yanik, u janale' chén le jujun p'ít ba'al ku pak'ik ichil koolo'. Ku pak'ic bu'ul, makal, ts'ín, p'aak, iib, puut, k'úum, chaay ku nupik. yéetei u bak'el le ba'alche' ku jóok'ol u kaxt te' yanal k'áax u tia'al u ts'ono', keex ma' sáansamali', yéetel bey kex ma' ya'ab u jejelásil ku jaritiki'i' kex beyo' yan u muuk' u tia'al j-meyaj u ya'ala'al bin.

Je' túun le ts'uulo'obo', chén tumen, yóo'lal óotsil máake' ku tséntikubo'ob yéetel ki'iki' jaanal ku yéeyi'ko'ob sáansamal; yan xan u tojol tio'ob u maniko'ob je' ba'ax taak u jantiko'obe'; lelo'. chén xan tumen yôo'lal u muuk' le óotsil máako'ob ku yokolikó'ob sáansamalo'.

Ja'allkil máasewáale', mix ba'al ku p'áatal ti', láaj ch'a'abil u beeta'al ti' u meyaj tumen le ts'uulo'obo'.

Le ba'al ku yúchul bejelao', k'asa'an u yokil;. ts'o'ok u p'áatal mix táan u béytaal u kuxtal óotsil tu k'ab le ts'uulo'obo'; ts'o'ok xan u p'áatal mix ba'al ku béytaal u manik óotsil máak yéetel jun p'ít taak'in tumen tu láakal ba'al k'a'abet ti' óotsle', ts'uul j-machmail u tia'al u kone , ku ts'o'okole jach náa' ko'oj. Le óo'lale', bul k'iin táan u meyaj óotsil' máak, mix yéetel beyo' ma' táan u chukpajal u tojol u manik ba'ax k'a'abet ti'. U chan paalal óotsil máake', le káan k'oja!anchajako'obe', yaan k'iine' ku kímil tumen mina'an u tojol u tia'al ka'a' bisa'ako'ob j-ts'akbil. Bey le óotsilil ichil le mayáob bejelae.

Je' túun tu yiknal le ts'uulo'obo', mina'an óotsilil; man tats' t'a'ajtakob, mix ba'al yaj u yiliko'ob tumen yaan taak'in tio'ob; u paalalo'obe' tu láakal ba'al yaan tio'ob: ma'alob u nook'o'ob, ma'alob u xanabo'ob, ma'alo' u janalo'ob, tak tu'ux ku wenelo'obe' jats'utstak u najil, jela'an bix kuxliko'ob; jela'an xan bix kuxlik óotsil máasewál.¹³²

Le nukuch ts'uulo'obo', ku ya'aliko'ob ti' óotsil máasewale, úch bin ts'o'okok u k'iinil paalitsil, bejela' bine' je' tu'ux u k'áat j-bin meyaj máaké', wáa je' tu'ux u k'áat j-bin kajtale' mix máak j-k'átik u beel máak, mal bin bey ka'ach úch tu k'ab ts'uul yan máake'. Tu láakal le ba'al ku ya'aliko'obo', mix jaaji' tumen ts'o'ok u ka' suut óoli' je' bix ka'ach úch tu k'iinil táan u paalitsilta'a máak tu yiknal ts'uule' le ka'ach úcho' chén táan u meyaj máak u tia'al u ayik'altal ts'uul; óotsil máake', chén u jaanal ku náaltik.¹³³ Bey túun ts'o'ok u ka' k'áat suut le yayaj meyaj ti' le k'iin yaniko'ona'.

Ya'ab túun máak j-a'alike', tu láakal le ba'al ku beetiko'ob le ts'uulo'obo', leti' kun j-beetik u ka' líik'il máaseuáal j-ba'ate'el yéetel ts'uul. Le j-beetik ku ya'ala'al túune', máaseuáale' bey xuuxe', wá mix máak julche'etike', ma' táan u p'u'ujil. Wáa ku beeta'al óolaj tie, k'aas u xilik ubáa: le tu'ux ku chi'ihale', ku yaajtal, ku beetik u chokwil máak; bey túun yanik máaseuáal yéetel le ts'uulobobo'; wáa ku náaksa'al u yóol óotsil máake', je' u beetik chokwil le ts'uulo'obo' bino'.¹³⁴

¹³² Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 79

¹³³ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 4S1-452

¹³⁴ Entrevista citada, señor Juan Ek'. Ficha No. 384

Le ts'uulo'obo' ts'o'ok xan u máano'ob táanil ti' óotsil máak keex táan u yiliko'ob bey u meyaj ba'alche' le óotsilo'obo'; janak ts'uule', le yani'.¹³⁵

Bejelae', ts'o'ok u jach tópol óotsil wíinik yóok'ol le meyaj'; tumeen ku ya'aliko'ob le nukuch ts'uulo'ob u nuktakil le nukuch kaajo'obo', bin u ka'ajo'ob bin yánto'ob óotsil máak ti' u meyjul kool. Ku t'oxlko'ob túun taak'in j-p'axbil ti' le j-kolnalo'obo' u tia'al u báetiko'ob u koolo'ob. Chén ba'ale', le káan yanak u ixi'imal le koolo'obo', ku ch'a'abal tu láakal tio'ob, mix xan ba'al ku ya'aliko'ob tumen úch u xupo'ob le taak'in j-ts'áab tio'obo'; le káan ts'o'okoke', mix ba'al ku p'áatal tio'ob; le ts'uulo'obo' ku ya'aliko'obe': p'aax ku bo'ota'al. Tu láakal lé ba'al ku beetiko'ob le ts'uulo'ob ti' máasewálo', mina'an ku súutul utsil ti' le k-láak'o'obo', ti' ts'uul ku súutul utsil. Le túun ti' k'a'abet u na'ata'al tumen le maya wíiniko'.¹³⁶

Ti' le buka'a'j ba'al beetma le ts'uulo'obo', mix táan u béytaal u ts'íjbtá'al ti' chéen wa' jay wáal ju'un. K'a'abet jujun p'ítíl u tia'al j-ts'áabil ti' óotsil máak u xok xan jujun p'ítíl.

U TSIKBALIL U KAAJAL J-KIIICHKELEN YUM

Bejelae', kex chén mejen kajtalile' yaan u beejil beeta'an tumen le ts'uulo'obo', u tia'al u yokol cha'abil wá manbil le ba'ax ku pak'ik le meyjil máako'. Le j-beetik xane' wá ka' anak u láak' le ba'ate'elo' mina'an tu'ux u ta'ak.ik u báa óotsil máak, laj cháchab yáanal k'aax yéetel bejo'ób. Jats'uts le úch ka'acho', tumen chén mejen x-t'út'u; bej yan; bey xan tak u tia'al u k'uchul máak tu kaajal le ki'ichkelen yum le ku ya'ala'al bejela' Felipe Carrillo Puerto'o'. Le noj kaaja' yan xan u tsikbalil; ba'ax j-úuch ti' le masewalo'ób kanántik le kaaj ka'acho'.¹³⁷

Ku ya'ala'ale', chén bin jun p'éel u k'iinil ka' tu ya'alo'ob le nukuch máako'ob j-kanántik le noj kaaj, le u kaajal le j-ki'ichkelen yumo', bin u ka'ajo'ob tu kaajil Belise yóo'lal u taasiko'ob le ba'ax k'a'ana'an tio'obo'. Ka'a túun tu p'atajo'ob jun túul nojoch máak j-kanántik le noj kaajo' ii k'aabae' yum j-Anastacio; le úch ttiuno', le máak ku p'áatal j-kanántik le noj kaajo' je' ba'ax ka úchuke' yaan u tsolik le káan suunak le nukuch máako'ob jok'a'ano'obo'. Ka'a túun j-bino'ob te' tánxel lu'umo'. Ku ya'ala'al túune', le yum j-Anastacio ka'a tu ya'alaj ti' le máako'ob j-lak'intiko' ka'a chan jók'oko'ob j-xímbal kex chén tu bak'pach le noj kaajo'; jo'oloy xi'ik le nukuch máako'obe', ka'a' tu ya'alajo'ob xane' ma'alob, ka'a j-jók'o'obe' p'aatának le kaaj tu juuno'; chén bey u k'aasil ba'al j-beete' ka'a j-níik le j-waacho'ob te' j-noj kaajo', tak tu najil le j-ki'ichkelen yum j-ooko'obo'. Te' tún ku mentikó'ob óolaji'i', te' xan ku káaltalo'obi'i'. Le ka'a' j-suunajo'ob le yum j-Tacio jáan bija'ano'ob j-xímbal tu hak'paach le kaaje', ma' j-béychaj u náats'lo'obi'i'.¹³⁸

Ka'a' túun tu túuxtaj máak tu paach le nukuch máako'ob ku bino'ob te' tánxel lu'ume', tu k'iinil tu ya'bilil tún bin u yáalkab xímbalo'ob ka'a' j-béychjo'ob.¹³⁹ Le ka'a j-k'ucho'ob tu yiknal le yum tataóbo', ka'a tui xóxolch'intaj u báo'ob ka'a j-jo'oop' u yok'olo'ob.

¹³⁵ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ibid (Ficha No. 79)

¹³⁶ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ibid (Ficha No. 79)

¹³⁷ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 422

¹³⁸ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 423

¹³⁹ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 423-424

Le úcho', ku xoltal máak tu táan le nukuch máako'obo' tumen oojéla'ane' u t'aan j-ki'ichkelen yum u yoojelo'ob.¹⁴⁰ Le beetik tune' jach ku tsí'ikilo'ob.

Tánili' túun u ya'aliko'ob ba'ax le ts'o'ok u yúchul ichil le noj kaajo'; le. nukuch máako'obo', chén p'elak úchik u yu'ubiko'obe', ka'a tu súutka'ataj u báo'ob taal kú beetiko'ob tu jajil óolil; yaan túun xan bin j-meen ichilo'ob lelo' táan bin u k'áat óolaj yóo'lal ma' u beeta'al ólal ti' le j-ki'ichkelen yum luubul tu k'ab le j-k'aak'as waacho'obo'.

Le j-waacho'ob ka' j-k'ucho'öb ti' le noj kaajo', jun tats'ako'ob tu najil le j-ki'ichkelen yum p'áato'obo' te' ku weenelo'obi'i', yéetel xan te ku x-oochilo'obi'i. Ku ya'ala'alo', óx p'éel k'iin tu káltalo'ob ichil u naajil le j-ki'ichkelen yumo', le ka'a j-p'áate' mix jun túul uts u yóoli', láaj jayakbalo'ob te' j-lu'umo', kala'ano'ob.¹⁴¹ Le ka'a j-ila'ab ba'ax uuchul tio'obo', ka'a j-ook yum j-Anastacio ichil u naajil le j-ki'ichkelen yum tu'ux ku weenel le j-waacho'obo' ka'a' tu jóolmék'ta le j-ki'ichkelen yumo', ka'a j-chambzel jóok' yéetel, le ka'a j-k'uch le nukuch máako'ob j-bin. sutbilo'obo', ts'o'ok u jók'saal le j-ki'ichkelen yum ich le j-waacho'obo'. Le nukuch máako'ob tuuno', ka'a tu ya'alajo'obe',¹⁴² le ba'ax tu beetaj le j-waacho'obo', ma táan k-cha'aik u p'áatal chén beyo', mix jun túul kun j-jók'ol ti' le kaaj ku'uxa'na'a'.¹⁴³

Ku ya'ala'ale', te' túun bin j-láaj kinsa'abo'obi'i', mix jun túul j-béychaj bin u púts'li'i', j-láaj p'ap'aych'akta'abo'ob.¹⁴⁴

Ka'ach te' j-noj kaaj bino', ya'ab máaseuáal kajakbali'i' tumen te' ku kanántiko'ob le j-ki'ichkelen yumo'o'. Tu p'ato'ob tu'ux kajakbalo'ob yó'lal le j-waacho'ob k'ucho'obo'; ku ts'o'oko'e', ka'a j-jo'op' u kinsa'alo'ob le mayáobo' le óo'lale, ka'a j-jo'op' u kaxtiko'ob tu'ux u bino'ob. Chén u yutsile' le ka'a j-luk'o'ob te' j-noj káajo', pa'te' yéetel le j-ki'ichkeleen yumo', ma' tu p'atajo'ob ichil le j-k'aak'as waacho'obo'.¹⁴⁵

Leti' túun ka'a j-p'áate', mix jun túul óotsil máak ku k'uchul ichil le noj kaajo' tumen u yoojelo'obe' ti' yaan le j-waacho'obo'o'. Tak xan u najil le j-ki'ichkelen yum káajsa'an u beeta'alo', tak tu k'iinil bejelae' mix ts'o'oksa'aki'i', yóo'lal úchik u k'uchul le j-waacho'obo'o. Le j-óo'lal xane', ka'a tu t'it'ubáa j-kajtal le máasewálo'ob ichil mejen kaaj, j-jéts'o'ob.

Tus Ik', Ya'axleil, Chan Ch'e'en, X-Ka'akal Guardia, yéetel tu láak' ya'abkach p'enkech kaajo'ob tak tún tu walkilila' te kaja'ano'obi'i'.

NUXI' WAACH BRAVO

Le ba'ate'el j-káaj tu ja'abil 1847 tu kaajil Tepicho', ma' ts'o'k tu sébili', j-xáanchaj láyli' tu máan j-chukbil u paach óotsil máasewále', ma'atech u p'a'atal u paacho'ob, mantats' táan u máan j-chukbilo'ob u tia'al. kinsbil.¹⁴⁶ Tu láakal le j-waacho'ob ku túuxta'alo'ob

¹⁴⁰ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 422

¹⁴¹ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 427

¹⁴² Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 430

¹⁴³ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 422

¹⁴⁴ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ibid (Ficha No. 429-430)

¹⁴⁵ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ibid (Ficha No. 427)

¹⁴⁶ Entrevista citada, señor Basilio Uj Castillo. Ficha No. 580

tumen le ts'uulo'ob tu kaajil Petóo ku much'ikubo'ob.¹⁴⁷ Le túun káan jókboko'ob u tia'al u bino'ob yáanal k'áax u meento'ob loobe' le chén ka'anaoobe' ku ka' suuto'ob te' kaaja'.¹⁴⁸

Yáaxile tu kaajil Ts'ono'ot Ch'eel j-k'ucho'ob bin, naats' tu kaajil Peto; ku ts'o'okole', ka j-k'ucho'ob tu kaajil Ichmúul, j-k'ucho'ob tu kaajil Ok'o'op, ku ts'o'okole' Jopbon, Piich, yéetel Tábij; le kinako' u ya'ala'ale', le j-waacho'obo' mix u yojelo'ob tu'ux ku p'áatal u kaajal le j-k'ichkelen yumo'o'.¹⁴⁹ mix yéetel tumen ts'o'ok u náats'lo'obo'; chén tumen yóo'lal jun túul tsímin puuts'ul ti' le wíiniko'obo', le ka'ã j-ila'ab tumen jun túul j-waache', ka'a' túun j-táak' tu paach le ba'alchéo'; le ba'alcheo' u yojel u beel, jun tats'ak te' j-noj kaaj tu k'ucha le j-waacho'. Le j-waacho', chén p'elak tu yilajil le noj kaajo', ka'a' tu súutkabtaj u báa tia'al u ya'al ti' u yet j-waachilo'ob tu'ux j-k'uchi' yetel ba'ax' tu yilaj.¹⁵⁰

Le k'inako', u nojochil le j-waacho'ob ku taal u náts'alo'obo' u k'aabae' Ignacio A. Bravo. Chén p'elak u yu'ubik le ba'ax ku tso'olol ti' tumen le jun túul j-waache', le nuxib Ignacio A. Bravóo' ka'a tu ya'alaj ti' u chukan j-waacho'obo' bin ku yúchul yóo'lal u k'uchulo'ob ti' le noj kaajo'. Tu ja'abil 1901 óx p'eel tu k'iinil mayo ka'a j-k'ucho'obi'i'; le ka'a j-k'ucho'obo'o', j-ja'ak' u yóolo'ob tumen mix máak kajakbal ti' le nuxib kaajo, úch p'a'atak beyo'. Lé j-waacho'ob túuno', ka'a j-p'áato'ob kajtali'i'.¹⁵¹

Ja'alikil le óotsil máako'ob tuune', chén yáanal k'áax tu kajkúnsabao'ob, yáanal le mejen naj tu k'axajo'obo', te' kajakbalo'obi'i'; chén tnn ba'ale', tak te yáanal, k'áax ku yookol le j-waacho'ob j-kaxtiko'obo' yóo'lal le buuts' ku jóok'ol le tu'ux kajakbalo'obo'.¹⁵²

Le k'inak táan u sen úchul le ba'al beyo', máasewále' ts'o'ok u p'áatal mina'an u yóol le u ts'oon u tia'al u kanántikubáo'; le nukuch máako'obo', leo'ob yuum Juan Yama'. yuum j-Florentino Kituk, yetel yuum j-Guadalupe Tuno', ku ya'aliko'ob, bine' xiibe'ex mina'an tu'ux u bēytaal k-ch'ik k-muuk'e'ex u tia'al ka'a' ba'atelnako'on yéetel le j-waacho'oba'.¹⁵³

Le ka j-ójélta'ab ts'o'ok u lúubul le noj kaaj tu k'ab le j-waacho'obo', tu láakal le nukuch kaajo'ob tu'ux kaja'an le k'aak'as ts'uulo'obo' ki'imak u yóolo'ob, tak u cha'anil bin tu beetajo'ob; ja'alikil le máaseuáal mayáobo', tu náak' yaj-ôolto'ob tu puksi'ik'alo'ob tumen wá yaan u yóol u tsoono'ob ka'ache', mix táan u yúchul le ba'al bey tio'ob.

Tu'ux u láak' xan jach xiib le k-láak'o'ob, bino' te' tu kaajil Báak'jalalo', yéetel tu kaajil Ikayche', ma' tu k'ubaj u báo'ob chén beyo'o', ba'ate'elnajo'ob jach je' tu'ux j-k'uch u muuk'o'obe', yéetel ts'oon ku k'a'amiko'ob le j-waacho'obo'. Le úchik túun u lúubul le u kaajal le j-ki'ichkelen yum tu k'ab le j-waacho'obo', tak túun bejelae' te' kajakbalo'obi'i, ka'a' tún xan j-káaj u k'uchul ya'abkach wínik j-kajtal tak tu k'iinil bejela'a'. Le ba'al j-úch béo', jach jum puli' ma' k'a'abet u yúchul ka'achi'; chén ba'ale', jach jebixake', yaan bin u ka' suut tu kaajal le j-ki'ichkelen yum yéetel u máaseuáalo'obo';' tumen u tia'alo'ob, ma' u tia'al le j-waacho'ob yéetel le ts'uubo'obo'.

¹⁴⁷ Entrevista citada, señor Tirso Uk. Ficha No. 37

¹⁴⁸ Entrevista citada, señor Tirso Uk, Ibid (Ficha No. 37)

¹⁴⁹ Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 55

¹⁵⁰ Hoy, Carlos. 1971 Ibid ops. cit. pag. 68

¹⁵¹ Hoy, Carlos. 1971 Ibid ops. cit. pag. 68

¹⁵² Hoy, Carlos. 1971 Ibid ops. cit. pag. 69

¹⁵³ Entrevista citada, señor Francisco Tun. Ficha No. 544

NOJOCH YUM J-MAY

Tu ja'abil 1915, ka'a j-k'u'ub le u kaajal le mayáob cha'an tumen le waacho'obb' u nuxib ts'uulil le Yucatán k'ubo' u k'aabae' j-Salvador Alvarado. Le k'inako' u nojochil le óotsil máako'ob yan te' noj kaajo' yuum j-Francisco May. Le nuxib j-waacho' tu much'aj u nuuktakil le máasewáalo'obo' u tia'al túun u k'ubo'ob, le noj kaaj ch'a'ano'.¹⁵⁴

Ku ts'o'okole', chéen u tia'al u ki'imaktal u yóol le óotsil wíiniko'obo' tu jóo'lal xan u jéts'el kajliko'ob le ts'uulo'ob tu lu'um máaseuáalo'. Yéetel u na'at ku rneyajo'ob beyo', tumen u yoojelo'obe', wá k'uxinaja'an le máaseuáalo'obo' ma' bín páatak u yookolo'ob u meyajto'ob le j-ki'ichkelen k'áaxo'ob yaan ti' le mayáo'obo'; jé túun wá ki'imak u yóol wíinike', chén ch'a'abil kun j-ookql u j-rneyajbil le ya'abkach j-ki'ichkelen k'áaxo'obo'. Tu láakal le tuukul yaan tio'ob le ts'uulo'obo', mix tu ya'alajo'ob u jajil ti' le yuumilo'ob le. lu'umo'oba'a'; óotsil máake', tu tukultae' yéetel u jaajil t'aan ku su'u'tul le lu'um ch'a'an tio'.¹⁵⁵ Le j-beetik tune' ma' úch tu'usuko'obe'e', ka'a j-jo'op' u ki'iki' t'anta'al u nojochil le mayáobo', le yuum j-Francisco Mayo', tu yóo'lal u kibik ka'a bisa'ak tu nuxib kaajail Mejico cu yu'uba'al ya'ala'alo'. Jujun p'fítal úuchuk u k'úubsa'al u yóol u tia'al ka'a' u kib u bisa'al; máa túun le úchik u bisa'al ti' le nuxib kaajo'o', te' túun j-e'esa'ab ya'abkach ba'al ti'i', ba'al ma' u k'áaj-óolii'i'. Ts'uule' u k'aasil ba'al, chén yóolal u jach ki'imaktal u yóol le nojoch máako', tak bin taak'in tu síaj ti'; te' xan j-aala'ab tie' jach ma'alob ka'a meyajta'ak le lu'um tu'ux kajakbalo'obo'.¹⁵⁶

Tu láakal le ba'al j-a'ala'ab tio', tu yóltaj; le j-beetik le ka'a ka' suunaj te' j-noj kaajo', ts'o'okili' túun u jelpajal u tuukul yéetel le ba'ax sen a'ala'ab ti' tumen le k'aak'as ts'uulo'ob yaan te' tu kaajil Mejióo'.¹⁵⁷

Bey túun úchik u káajal u ts'o'oksa'al u xiixkúnta'ai le j-ki'ichkelen lu'um yéetel le j-ki'ichkelen k'áax yan ti' wíinik; ka'a' túun' xan j-káaj u k'uchul jejelas wiinik, chén tántánxel tu'ux u taalo'ob u tia'al u beeto'ob u meyjul le ch'ak ya'o' yéetel u meyjul xot che'; bey úchik u káajal u yótsilkunsa'al u k'áax máaseuáalo'.

Tak tú bejelae', ma' ka' líik'ik j-ba'ate'el le máakooba'a'; chén ts'anakbalo'ob.

BIX KUXLIK LE K-LÁAK'O'OB TI LE K'IINILO'OBA',¹⁵⁸

Bejela' te' k'inilo'oba', tu láakal le k-láak' máaseuáalo'obo' jejelás bix u kaxtik u kuxtalo'ob; le kajakbalo'ob ti' le mejen kaajo'ob tu báak'paach le noj kaajo' leti' le yaj yaniko'obo. Ya'ab le wíiniko'oboo', chén u meyjul kool ku beetiko'ob, keex ma' jach ya'ab u lu'umili', tumen yaan tu'uxe' ya'ab u tunchil chén tu káap le tunicho'ob yaan u lu'umilo'. Te' beyo' ti' ku pa'ak'al le j-ixi'imo'; wá ku ts'ik uts ka' seen k'áaxak le j-

¹⁵⁴ Hoy, Carlos. 1971 ops. cit. pag. 100

¹⁵⁵ Hoy, Carlos. 1971 ops. cit. pag. 104

¹⁵⁶ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 454. Hoy, Carlos. 1971 ops. cit. pag. 105 también hace mención del dinero que le daban a Francisco May para persuadirlo quizás....Además del dinero, May perdió la confianza de los mayas.

¹⁵⁷ Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 455

¹⁵⁸ En el capítulo "Bix Kuxilk le k-láak'o'ob ti' le k'iinilo'aba'", son observaciones del trabajo de campo, fechado el 19 de mayo de 1981.

ki'ichpan ja'o', ku yantal u nalil; wá mae', ts'o'ok beyo'. Ku ts'o'okole', ya'ab u rneyjul, le ka'an u ts'áa k'aaso', jach ku yaajtal yanik wíinik tumen ku p'áatal mix ba'al yan j-jantbil. Le j-beetike' ku yila'al yayaj óotsilil.

Le ts'uulo'obo' ma'atech u yu'ubiko'ob wi'ij tumen yaan taak'ino'ob, je ba'axe' ku maniko'ob u janto'ob .

Le ts'uulo'obo' ma'atech u meyajajtiko'ob kool, chén tumen yóo'lal u meya óotsil máasewále' kuxa'ano'ob. U meyjul le koolo' jach ya'ab, bul ja'ab tu beeta'al xan le paak'ál ku beetal ichil le koolo', ku chukbesa'al yéetel xa'ak' kool. Le j-beetike', kex ma' u yantal le x-ki'ichpan ixi'imo' chén yéetel u chuukánul le paak'al ku beeta'alo' je' u kuxtal máake'. Le úch ka'acho', jach jats'uts tumen ya' ab u ts'áik le kool ku beetaló'; ku yantal tak j-lí'isbili'i'; ku ch'ikil tak yi'inajil. Je' túun bejeláe', ma'atech u jach ts'ik: ku ts'o'okole', tak wá ka' u ts'a ma 'alob u ixi' imil le koolo'obo', tu yóo'lal le beej beeta'an tumen le ts'uulo'obo', mina'an ixi'im ku lík'sa'al tumeen ku ookol j-laj mambil tumen le ts'uulo'obo'.

U láak' ba'ax j-ántik máak u tia'al ma' u yilik jach óotsitalile' leti' u meyjul le kaabo': te' ku kaxtiko'ob jum chan p'ít taak'ini'. Chén ba'ale, le ts'uulo'obo' jach k'asa'ano'ob tak tu walkilila' tumen yaan u yiliko'ob jach bix kun u tselilo'ob u náajal máasewá; u sébil u ch'i'iko'ob u náajal le óotsil máako'obo', ku bisko'ob u nu'ukul káltal ti' le mejen kaajo'obo'. Le káan ts'o'okoke', láili' ts'uul j-ka' ch'aik le taak'in náajalta'an tumen le óotsil máako'obo'.

Óotsil máake' jach ya'ab meyaj u yoojel, kex tumeen. ma'atech u bo'ota'al ti' tu tojol. Wá tu yóo'lal u meyjul le ch'ak ya'o', tak tu walkilila' ku birio'ob u beeto'ob chén tu ts'u' le k'áaxo' le káan k'uchuk u k'iinil u bino'obo', ya'ab le óotsilo'obo' ku julik u poolo'ob te' yáanal k'áax u beeto'ob le meyajó'; ti' le buka'a'j k'iin bija'ano'ob j-meyajo', ya'ab ku k'oja'antali'i', ku yúchul loob tio'ob, yan ku chi'ibilo'ob tumen kaan.i'i'; yan xane'e', mix bik'in u ka' suuto'ob: te' ku kimilo'ob chén yáanal k'áaxe'. Wá mae' ku chi'ibilo'ob tumen le k'aak'as k'oxolo'obo' le j-ts'áik le chokwilo'. Jujun p'ítil u bin u k'an wile'entabo'ob, le mix tu muk'yajtiko'ob le k'oja'anilo', ku kimilo'ob.

Le ku suut tu kaajalo'obo', ki'imak u yóobo'ob, u yoojelo'obe' ya'ab u náajalo'ob; chén túun ba'ale', le ts'uubo'ob yaan ti' le kaajo'oho', je' bix kun u yóolto'obe' bey kun u mano'ob u rneyaj óotsil máak, kex buka'aj k'iin u beetmajo'ob u meyjul yéetel u wi'ijil, u yuk'ajil xan. Ku ts'o'okole' ku taal j-okolbil u muuk'o'ob tumen le ts'uulo'obo'; le ba'al bey ku beetiko'ob ti' le óotsil máako'obo', jach ku táaj yaj-óolta'al tumen le j-meyajo'obo'.

Úch ka'ache', ya'ab le x-ki'ichpan lu'um yaan ti máaseuáalo'. Mix rnáak wá ma' leti' le ts'uubo'ob j-tukult bix kun u xixkúnto'obo'; yáaxe', j-káj u ya'ala'al ti' le óotsil máako'obo' k'a'abet u;ko'onol tu láakal le j-ki'ichkelen che'obo'. Ka tu núukajo'obe' ma'alob xan. Tu tukaltajo'obe', wá u yutsil tuukul ku ya'ala'al tio'ob tumen le ts'uulo'obo'. Ka'a túun j-káaj u taasa'al u nu'ukul u tia'al u xo'otol jach je' buka'aj che' ku pájtale'. Bey túun j-káajik u ko'onolo'.

Le kon che' ku beeta'abo', leti' le ts'uulo'ob ku yutsiltal yaniko'ob tumeno'; letio'ob j-machik ya'abkach taak'in turnen; óotsil máake', chén jun chan p'ít ku ts'áabal u náajalt ti' le ya'abkach meyaj ku beetiko'obo'.

Wáa tu yóo'lal xan le ts'u'uts'uy cheo', mina'an ku p'áatal j-wa'atali'i'. Je' bix le ja'abino', j-io'op' u ma'anal tio'ob kex ma' tu tojoli' u tia'al bin j-bisbjl j-tsolbil tu beel le tsimin k'áak' ku ya'ala'alo'. Ka'a túun j-p'áte', jujun p'ítil úchik u bin u jáan pik'e'enta'al le buka'aj k'áax yan ka'acho'; bejelae', chén wáa tu'ux p'aatal jun chan p'íiti'i'.

U láak' bix úch ku k'askúnsa'al le jun chan p'íit k'áax p'aatal ka'acho', le u ts'ook xan j-ts'áab ti' lu'um le j-mayáo'obo', letj' le úchik u ya'ala'al tio'ob ka u meento'ob ya'abkach kool u tia'al túun u pa'ak'al su'uk.

Yáax tanile', le ts'uulo'obo' j-jo'op' u yoksiko'ob tu pool óotsil máake' ka'a' u beeto'ob le meyaj ku ya'aliko'obo'. Ka' túun j-káaj u koolol ya'akach x-ki'ichpan k'áax u tia'al xan u pa'ak'al u su'ukil; le ka'a j-tóoka'abo', toop'ol tu beetaj u su'ukil; le xi'im j-pa'ak'o' ma' j-yanchaji'.

Ka túun j-káaj bey u ts'áabal wakax u p'axo'ob u tia'al u bo'oto'ob jujun p'ítil le j-beetik ya'ab mejen kaaje' tu k'amaj utsil le p'aax tu ts'aaj le ts'uulo'obo'; ts'o'okole', mix bakáan u yoojelo'obe' le taak'in ku ts'áabal tio'obo' chén yóo'lal u yantal u taak'in le ts'uulo'obo'. Mix xan u yóojel óotsil máake'e' táan bakáan u su'utulo'ob paalitsilil je'bix ka'ach úche. Le p'aax ts'áan tio'bo', ya'abkach ja'ab kaan páchajak u bo'ota'al. Ku ts'o'okole', tu yóok'ol le taak'in u ts'áama le ts'uulo'obo' táan u náajalo'ob. Le lu'um ka'ach ma'alob u tia'al j-kolbile', tu bin u k'astal tu yóo'lal le su'uko'. Ku ts'ookole', máaseuáale' tu bin a p'axkik u báa, tak u k'iriil u kímbal.

Máaseuáale' tak jach úche' j-kolnál máak, ma' j-waakaxnáli. Le j-beetike', uts kuxlik ka'ach úchi; je túun bejelae', yéetel le buka'aj k'áax tu ya'alaj le ts'uulo'ob ka' k'askúnsa'ako', chén p'áatake' mina'an tu'ux u pa'ak'al le u kuxtalil tu láakal le wínko'obo': le ixi'imo'.

Le j-beetike', mix k'a'abet u jáan beeta'al le ba'ax ku taal u ya'al le ts'uulo'obo', tumeen ojéla'an jach k'asa'ano'ob: chén ja'ali bey je' u bin utsil ti' u paalal Maaya lu'umo'.

VOCABULARIO BELICO, ANALISIS MORFOLOGICO

Esta segunda parte del trabajo final consiste en elaborar un vocabulario, palabras extraídas de la descripción de las entrevistas realizadas y que tienen relación con el aspecto bélico de los hechos registrados.

El trabajo se ordena de la manera siguiente:

- 1.- Presentación del vocabulario en los contextos en que aparece en las narraciones..
- 2.- Análisis monológico de las palabras, mediante el desglose de los elementos que las componen; tomando en cuenta si son palabras simples, derivadas, compuestas o giros gramaticales del maya que equivalen a nociones que se expresan en español con una sola palabra.

(1) Ka' ooko'ob ichil le najo', ka' jo'op' u xak'alta'al; ku ya'aa'ale' te' bin jók'sa'ab ts'oono'obi' yéetel ju'uno'ob tu'ux ku paklan ts'íibo'ob ka'achi. Bey xan u láak' ba'alo'ob láayli u nu'ukul le ba'ate'el kun úuchulo'.

(1) Entraron en la casa, empezaron a urgar, dicen que allí sacaron escopetas y papeles donde se comunicaban entre sí, así como otras cosas referente a material para el levantamiento armado que se iba a suscitar.

(2) ... ya'abkach waacho'ob, ka' xi'iko'ob u chuko'ob u paach le mnáaxo'ob túuxt le ju'uno' u tia'al ka' kíinsa'ako'ob.

(2) ... muchos soldados, para que salieran a perseguir a aquellos que enviaron el papel o aviso, para que sean asesinados.

(3) ... yaan a wilik bix kan a sut u láak' le loob kun u meento'ob ti' tena'.

(3) ... tienes que ver cómo vas a devolver esta “maldad” que cometerán hacia mi.

(4) ... u poolibo'ob le ba'ax ku taal u k'iin u yúuchubo' mix bik'in bín ch'e'ejeko'ob.

(4) ... las cabecillas de lo que se aproxima a realizar jamás serán exterminados.

(5) ... Yaan u yáakche'eta'alo'ob tumen le ya'abkach óotsil máako'ob ku líikk'ilo'obo'.

(5) ... tienen que ser aplastados por las pobres gentes que se levantan (en armas).

(6) Ba'ax kin k'áatik teche' x-ch'úp le ken ts'ookok in kinsa'ale'

(6) Lo único que te pido mujer, es que cuando terminen de matarme

(7) ... le ku jáampaytik u táaspach u tsiimin, ka' tu píikch'inta yóokol le ba'alcheo', le ku wáak nat'tike' bin tu meentaj.

(7) ... enseguid jaló la silla de su caballo y lo tiró sobre la bestia, lo montó y se largó.

(8) U nukuch poolil le baate'elo' u tia'alo'ob kíinsbil tumen le waacho'obo'.

(8) Las grandes cabecillas del movimiento para se asesinados por los soldados.

(9) K'aana'an u bino'ob tu lakalo'ob u najilo'ob. u ch'áob u ts'oono'ob.

- (9) Es necesario que vayan todos a sus casas para que agarren sus escopetas (para que se armen)
- (10) ... u tia'al máansbil máaskab tu kaalo'ob
- (10) para que sea pasado machete en sus cuellos
- (11) Táanili' u na'atikoo'obe' yanili' u taal le waacho'ob u tia'al túun paklan ba'ate'el.
- (11) Siempre supusieron que, tenían que venir los soldados para que se pelearan entre sí.
- (12) Tu séebلاك k'a'abet u bin chukbil u paacho'ob
- (12) Lo más rápido, es urgente que vayan a perseguirlos (a los mayas)
- (13) Le waacho'ob túun ka' tu yilajo'ob mix táan u béeytalo'ob te' ba'ate'elo', ku ts'o'okol xane' ya'ab ts'o'ok u kiinsa'al ichilo'obe'e' ka' túun tu wóolch'intubáob yóok' u yooko'ob.
- (13) Los soldados cuando se vieron impotentes para luchar y además muchos de ellos habían sido asesinados, entonces se retiraron dando marcha atrás por donde habían llegado.
- (14) Le kéen k'áatako'ob ti' le mejen kaajo'obo' túun moliko'ob winik, u yét máasewáalilo'ob yósal u ya'abtalo'ob.
- (14) Cuando pasaban en los pequeños poblados reclutaban personas; a sus propios compañeros, para que sean muchos.
- (15) Wáa tumen ma' béeychaj k-sutik u láak' ti' letiobe'e' a'ala'k tune' ma' xiibo'oni'.
- (15) Si es que no pudimos devolverles a ellos, digan que no somos hombres.
- (16) Le ka'aj tu yu'ubo'ob tan u taal u náãats'al e ya'abkac winik te' nuxi kaãjo', ka' túun jo'op' u puts'ulo'ob
- (16) Cuando tuvieron noticias de que vienen acercándose mucha gente (los mayas), en ese pueblo, entonces comenzaron a huir. (los blancos)
- (17) Ma' xáanchaj ka' ts'áapo'ob yóok' le ts'uulo'ob ku púuts'lo'obo'o'
- (17) No tardó cuando se abalanzaron (llegar como enjambre) sobre los blancos que huían.
- (18) Leti' túnn ka' jach tíip' u nuuk'o'ob ti' le ba'ate'elo'
- (18) Es cuando entonces tuvieron mucha fuerza (en cantidad de personas)
- (19) ... Ka' túun jo'op' u ki'iki' t'anta'al u nuuktakil le ba'ate'el ku yúuchulo'.
- (19) ... empezaron a suplicar a las cabecillas (a los mayas) de la lucha que se desarrollaba
- (20) Ba'axten k-máan kaxtbil yáanal k'áax, wá ma' u tia'al ts'onbilo'on tumen le wacho'obo'.
- (20) Porqué nos persiguen bajo el monte? para que nos cazen por los soldados.
- (21) Ku jóo'sa'al chúumuk k'íwik le k'iino'obo' u tia'al kán jich'bil u kaalo'ob.
- (21) Conducen a los curas a]. centro a. la población y allí eran ahorcados.
- (22) Chén bin le káaj sáaschajo' ba'ax bín u yilo'ob k'ala'an u pach le kaajo

(22) Cuando amaneció grande fue la sorpresa (los ts'ules o blancos) de ellos el poblado estaba sitiado.

(23) Mix bik'in bín k-k'u'baj tu k'ab le ts'uulo'obo'

(23) Nunca nos rendiremos en manos del ts'ul (o blanco.)

(24) Ba'ax tu yu'ubo'ob let óotsil mnáako'obo': wi'ij. Le rneentik tu k'ububáob

(24) Lo que sintieron las pobres gentes (mayas) fue: hambre. Por eso se rindieron.

(25) Le kanan jo'ol kaajo', yaan jun p'éel ba'al u ch'a'amaje' u tia'al u wak' chén u yil táan u náats'al le waacho'obo'.

(25) El guardián ubicado en las afueras del pueblo tiene en su poder una bomba que utiliza como alarma en cuando vea que los soldados se iban acercando.

(26) Tu kano'ob u top'ob le waacho'obo', yéetel le suup' ku meentiko'obo ku su'up'ul u paach le waacho'obo'

(26) Se ingeniaron para contrarrestar a los soldados mediante el cercos que tendían utilizando los árboles que cortaban.

(27) U p'iis bey buka'aj u chéil ta'an, ku ma'alob ts'apilo'ob kéen ts'o'okoke' ku t'abiko'ob ts, Te'ej túun ku pu'ulul la waacho'ob kimeno'onobo'o.

(27) Cortaban madera como para hacer cal (horno), muy bien escorado, lo encendían y luego allí eran arrojados los soldados muertos.

Prestamos del español. al maya:

(28) General

(29) Comandante

(30) Cabo

(31) Sargento

1- Ba'alo'ob

2.- Cabo

3.- Comandante

4.- Ch'e'ejeko'ob

5.- Chukbil u paacho'ob

6.- General

7.- Jich'bil u kaalo'ob

8.- Ju'uno'ob

9.- K-k'ubaj

10.- K'máan kaxtbil

- 11.- K'anán jool kaaj
- 12.- Kala'an u paach le kaajQ'
- 13.- (In) kiinsa'ale'
- 14.- Kíinsa'akosob
- 15.- Ki'iki' t'anta'al
- 16.- Loob
- 17.- Máaskab
- 18.- Muuk'o'ob
- 19.- Paklan ba'atéel
- 20.- Puts'ulo'ob
- 21.- Sargento
- 22.- Suup'
- 23.- Táan u rnoliko'ob wíinik
- 24.- Tu' wóolch'intubáoo'b yóok' u vooko'ob
- 25.- Ts'áapo'ob
- 26.- Tsiimin
- 27.- Ts'oono'ob
- 28.- Tsoono'obi'i'
- 29.- U nukuch jooiil le ba'ate'elo'
- 30.- U p'iis bey buka'aj u che'il ta'ane'
- 31.- Waacho'ob
- 32.- Wi'ij
- 33.- Xiibo'oni'
- 34.- Yáakchéeta'alo'ob

Análisis morfológico

1.- Ba'alo'ob: Ba'al: cosa u objeto + o'ob: especificador de genérico; también es marca de plural.

Dentro del contexto significa: cosas u objetos relacionados a material bélico. Ejemplo: ba'.alo'ob u nu'ukul le ba'ate'elo' = cosas y objetos para la lucha.

2.- Cabo (del latín caput, cabeza). Extremo de una cosa. Nombre de varios grados inferiores en la milicia. Este rango existe actualmente entre los mayas del municipio de F. Carrillo Puerto, Edo de Quintana Roo, pero no como rango militar sino que implica funciones mas complejas de orden social. DDr.and.ante. Of icial que inanda uria plaza, un puesto, batalln,

3.- Comandante. Oficial que manda una plaza, un puesto, batallón, buque de guerra etc. De igual manera existe este grado entre los mayas del área mencionado con atribuciones similares a las de cabo.

4.- Ch'e'ejeko'ob: Ch'e'ej = exteruijnal + ek = marca de subjuntivo, expresa finalidad u propósito + o'ob = ver (1)

Ejemplo. Ch'e'ejeko'ob le waacho'obo' = que se extermine al extranjero o soldado.

5.- Chukbil u paacho'ob: Chuuk: Verbo monosilábico transitivo = perseguir, atrapar etc. +- b ¿instrumental? +-il = relación atributiva + u = tercera persona posesivo + paach = detrás esplada + o'ob tercera persona de plural. Literalmente puede traducirse como: atrapar sus espaldas. En el contexto indica: hay que atrapar o ir en persecución de los enemigos.

6.- General M. Jefe superior en la milicia. Todo parece indicar que los grados militares, dentro de la organización de los mayas en el área citado desempeñan funciones similares. Este última grado es detentado par la persona de mayor edad y con experiencia y son muy contados los que lo poseen.

7.- Jich'bil u kaalo'ob: jiich' = hacer nudo y tezarlo con fuerza + - b- ¿instrumental? + -il = relación atributiva + u = ver (5) + kaal = garganta + o'ob = marca de plural también puede ser especificador de genérico. Dentro del contexto esta utilizado como: ka'an jich'ibil u kaal le j-waacho'obo' = que sean ahorcados los curas.

8. ju'uno'ob: ju'un = papel + o'ob = marca de plural. Dentro del contexto indica. te' bin kaxta'ab ju'uno'obi' = allí fue encontrado papeles, pero en este caso seria: cartas o mensajes.

9.- K-k'u'ba: k- = primera persona de plural + k'u: verbo transitivo monosílabico = entregar + -ba = marca de reflexivo.

10.- k-maan kaxtabil: verbo formado por dos raíces verbales. K = ver (9) + ma'ari a pasar + kaax = buscar + -t- rncador de transitivo + -b- (ver 5).

11.- kanan jo'ol kaaj: kanan: verbo de dos silabas = cuidar + jo'ol = cabeza, punto donde se inicia o empieza algo, entrada + kaaj = pueblo; así que jo'ol kaaj es: lea entrada del pueblo. Literalmente kanan jo'ol kaaj = cuidar la entrada del pueblo. Dentro del contexto significa: guardia, persona que vigila y proporciona aviso. Ejemplo: kanan jo'o kaajo' = la persona quecuida la entrada del pueblo.

12.- K'ala'an u paach le kaajo': k'aal = cerrar + a'an = terminación de participio pasado pasivo + u = u tercera persona + paach = atrás, espalda, alrededor + le.. o' = morfema discontinuo que funciona como lejano + kaaj = pueblo. Por lo consiguiente: k'ala'an u paach le kaajo' = está cerrado derredor del pueblo.

13.- In kíinsa'ale': In = primera persona singular + kíin = morir + -s indica causatividad + a'al participio pasivo presente + e' = locativo. En el contexto está utilizado como: Ba'ax kin k'áatik teche' x-ch'úup ken ts'o'okok in kiinsa'ale' lo que te pido mujer, cuando terminen de matarme...

14.- Kíisa'ako'ob: Kíin = morir + -s- = causatividad + a'a viene de a'al, vea pag. 13a + -k-vea No. 4 orden progresivo + o'oh marcador 3ª persona plural. En el contexto se refiere a que: los maten.

15.- Ki'iki' t'anta'al: ki'ili' = reduplicación de ki' = sabroso o dulce. + t'aan = raíz verbal = hablar + -t- = transitivo + a'al = participio, ver No. 13^b dentro del contexto indica súplica.

16.- Loob: indica lesión, es decir, causar mal. En el contexto está utilizado como: asesinar. Pero también puede significar lección debe del cuerpo.

17.- Máaskab: machete. Objeto bélico que utilizaron los mayas para la lucha.

18.- Muuk'o'ob: Muuk' = poder + o'ob arca de plural. En el contexto indica mayor número de personas, pero también indica aumentaron la fuerza. Ejemplo: leti' ka'aj ya'abchas u muuk'o'ob = Por eso aumentaron sus fuerzas.

19.- Pakian ba'ate'el: Pakian = acción reciproca + ba'ate'el, raíz = pelear. Empezar una lucha entre dos bandos. En este caso, serían mayas y ts'ules (blancos)..

20.- Púts'ulo'ob: Púuts.' = escapar, huir etc... + -ul marcador de intransitivo del efecto de la acción del verbo sobre el sujeto. + o'ob marcador de plural. En el contexto significa. Huidá.

21.- Sargento m. (fr. sergent). individuo de la clase de tropa, superior al cabo, que cuida baja las órdenes de los oficiales, del orden y disciplina de una compañía. De igual manera este grado militar persiste entre los mayas en esa área.

22.- Túun moliko'ob wíinik: Táan o Túun = aspecto progresivo = tercera persona + mool = recoger + -k- transitividad de presente (obj) + -o'ob = tercera persona de plural + wíinik = persona. Ejemplo: Túun moliko'ob wíinik. = están recogiendo personas.

23.- Suup' = Cerco. significa trinchera pero en otro contexto sería: cerco hecho con palos o madera que impide el paso tanto a personas como animales.

24.- Tu Wóolch'intubo'ob yóok' yooki'ob: t = aspecto + -u tercera persona + wóoj. = redondez hacer, círculo o giro + ch'iin tirar + -t- = transitivizador + -u tercera persona + ba reflexivo + o'ob tercera persona de plural + yóok = encima + -u tercera persona + yóok = pies + o'ob marcador de plural. En el Contexto indica: dar marcha atrás (retroceder girarse darse vuelta en redondo)

25.- Ts'áapo'ob: ts'áap = ordenar o poner encima de uno de otro + -o'ob= marcador de plural. En el contexto sería: atacar o encimarse. Sobre el enemigo.

26.- Tsimin: Danto caballo, animal que tuvo una figuración importante en el movimiento armado de 1847.

27.- Ts'oono'ob: ts'oon = fusil o escopeta + -o'ob marcador de plural.

28.- Ts'oono'obi'i': ts'oon = fusil o escopeta + -o'ob = marcador de plural + i'i' locativo. En el contexto significa: extrajeron escopetas allí.

29.- U nukuch poolil le ba'ate'elo': U = tercera persona posesivo + nuuk = grande + uch = magnificador + pool = cabeza + -il sufijo que indica parte del posesivo + le....o' = morfema discontinuo. Lo cual indica en el contexto: jefes o cabecillas de un movimiento o líderes de un cuerpo de batalla.

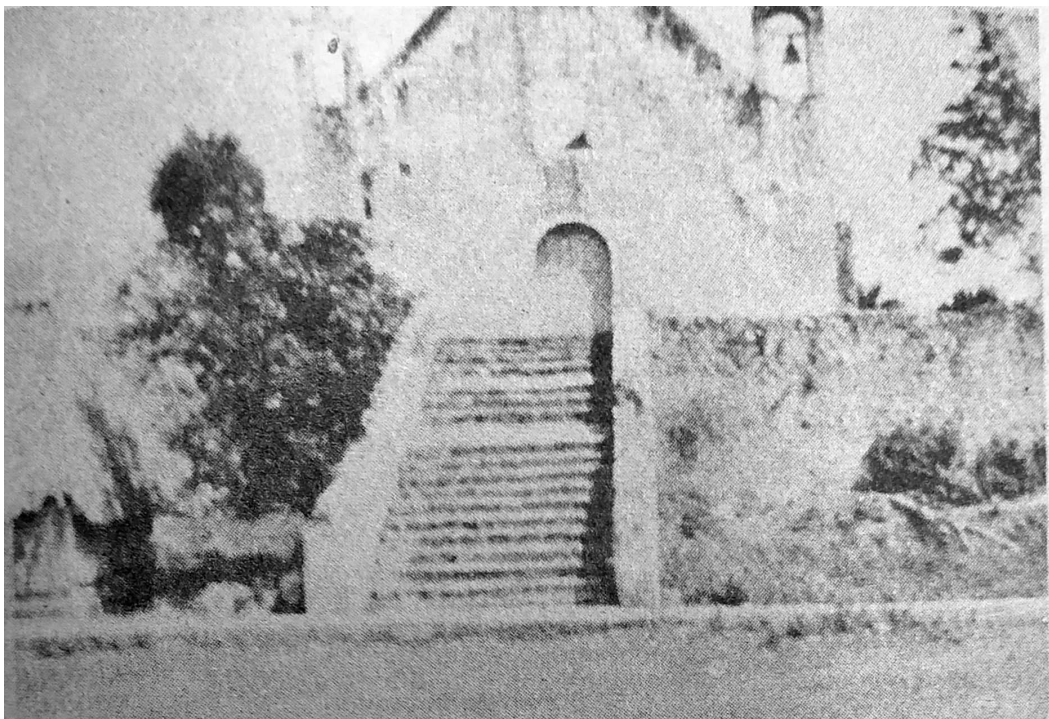
30.- U p'iis bey buka'aj .u che'il ta'ane': U = tercera persona + p'iis medida clasificador + bey bukaaj = marca de comparativo formado por bey = así como + bukaaj = cuanto + u = tercera persona posesivo + che' = palo o madera + -il = forma parte del posesivo, indica para tal cosa + ta'an = ceniza o cal + -e' = enfatizador. Medida que se usa para quemar la cal. Esa misma medida se usaba para formar una hoguera en donde eran arrojados los soldados muertos en el campo de batalla.

31.- Waach: Persona extraña entre los mayas o también significa: soldado.

32.— Wi'ii: hanibre. El hambre se utilizó como táctica entre ambos bandos. Por ejemplo: se sitiaban a los pueblos y los habitantes perecían por la falta de víveres (el caso de Tijosuco que fue citiado).

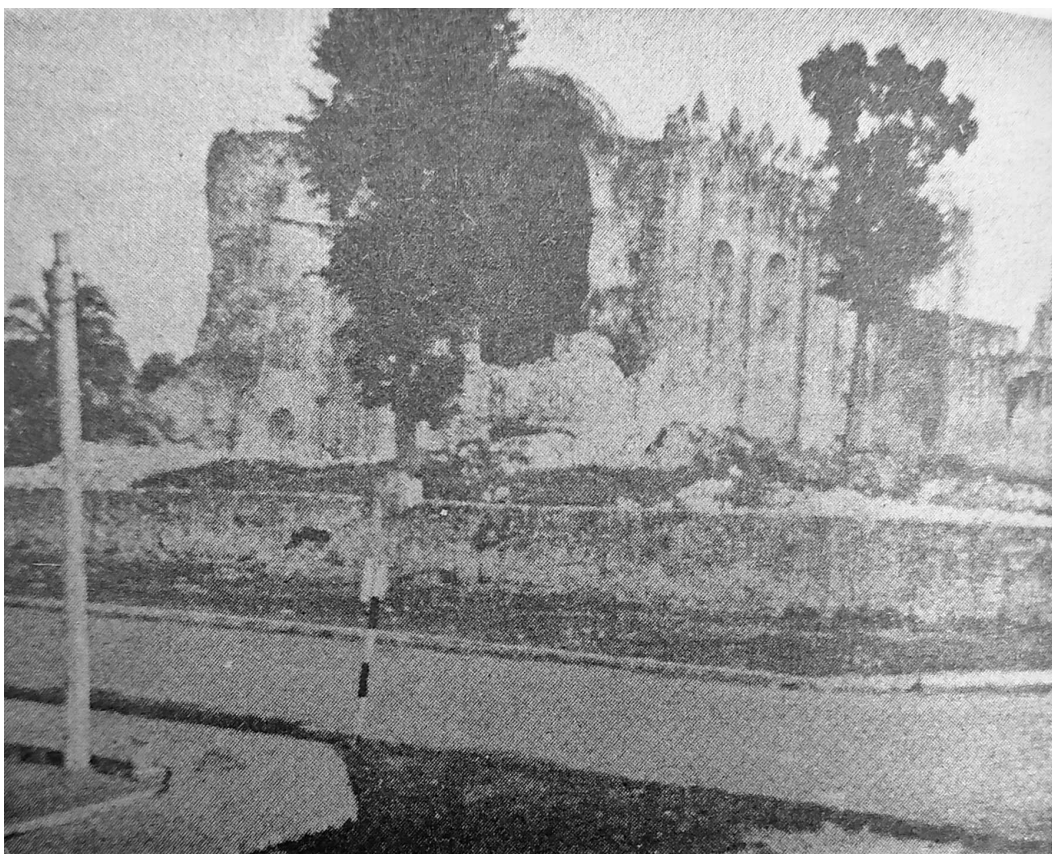
33.- (má) xiibo'oni': ma...i = morfema discontinuo que indica negación + xilb = masculino + o'on = primera persona plural. En el contexto indica: capacidad para vengarse. Literalmente: que no somos hombres, es decir, que nos falta capacidad para vengarnos.

34.- Yáakche'eta'alo'ob: yáakche' = pisar + t- = transitivizador + a'al = participio de presente + o'ob = marcador de plural en el contexto indica aplastar acabar , exterminar.

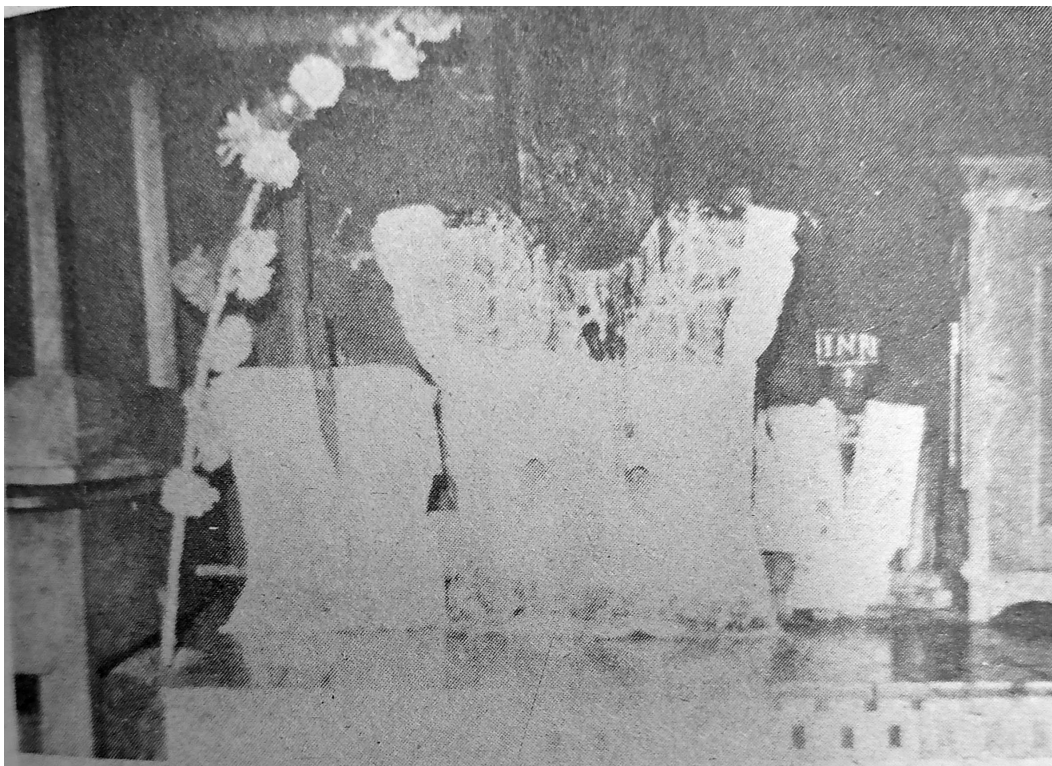

Le je'ela' u najil u k'u' le ts'uulo'ob yan tu kaajil Tepicho', le tu'ux xíik le ba'ate'elo'. Tu k'iinil 30 ti' julio tu ja'abil 1847.

Yum Cecilio Chi' líik' yéetel u yéet ch'i'ibalo'ob.

Le u najil le k'ua' tu kaajil X-Jo'o'tsúuk yan ti'i k'a'al le ts'uulo'ob tumen le nojoch máako'ob tu k'iinil táan u yúuchul le kínsajtáanbalilo'. Te'e' bin kímo'ob yéetel wi'ijili'.

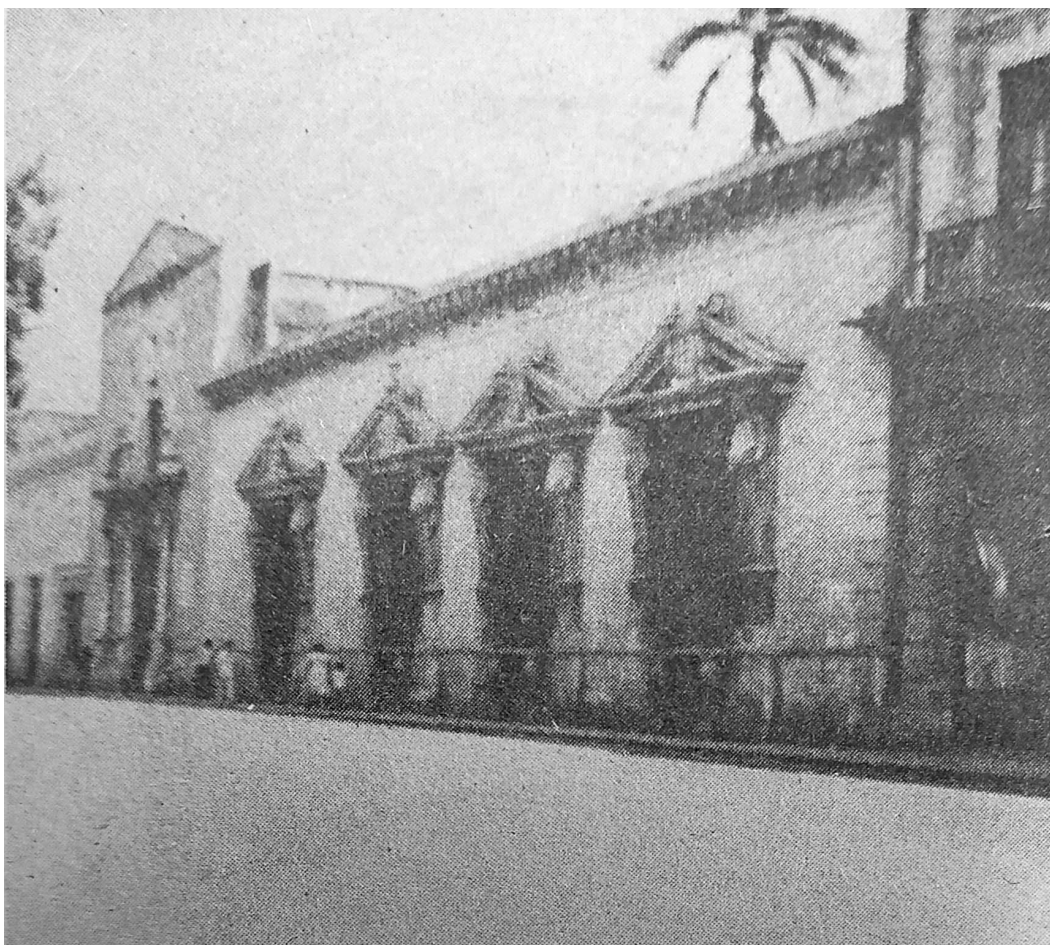
Le Ki'ichkelen yuumo'oba' tu kaajil Xo'oken ts'áano'ob. Bey xan le yan tu kaajil X-Ka'akáal Guardiaio'. Tak tu wal kilila' ku menta'al u chaanil tumen le k-láak' mayao'obo'.

Le nuxi' pak'il naja' tu noj kaajil T-Jo' yaan. Ti'i' yaan ya'abkach ju'uno'ob úuchhentakí'.
Ti' xan líik'sa'an u ju'unil le k'inak táan u paklan ts'íibo'ob tu k'iinil le táan u yúuchul le
ba'ate'elo'.

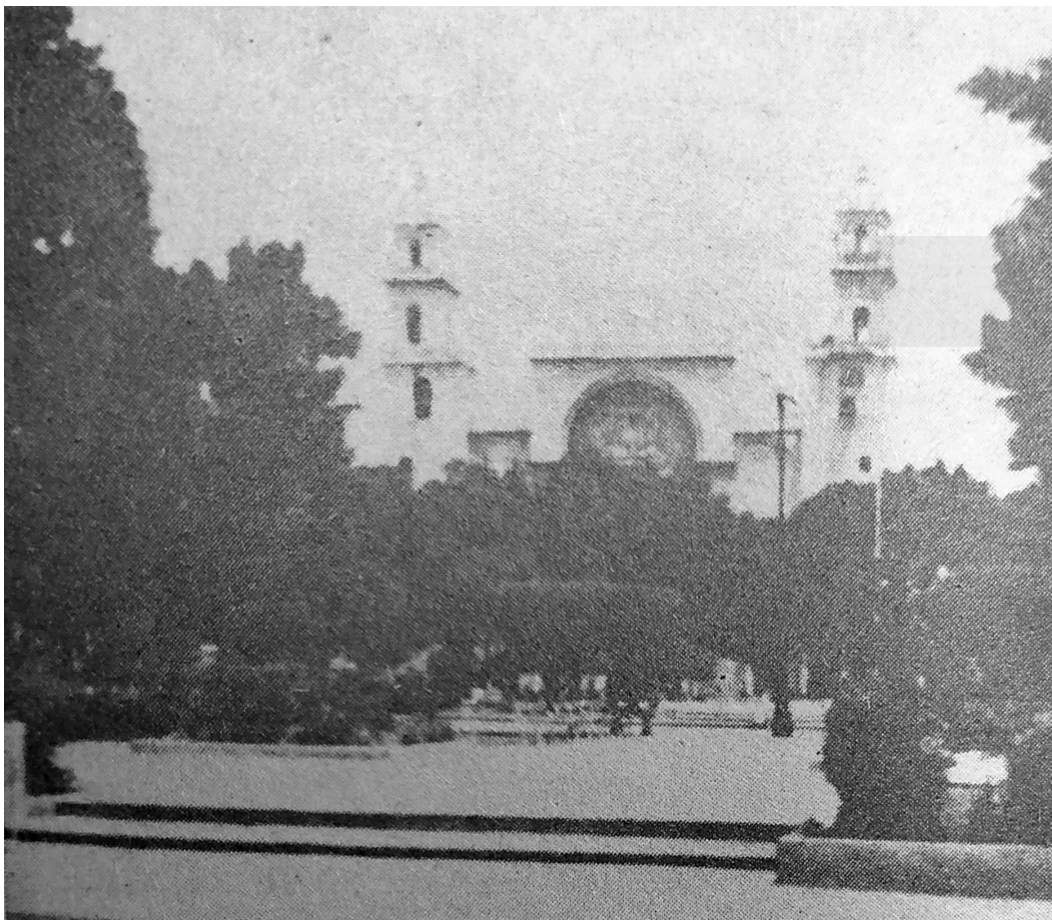

Bey xan ti' le nuxi' naja' ya'abkach ju'un xan líik'sa'ani'.

Le nuxi' naja' u naajil le nuxi' k'aak'as ts'uul yáax k'uch waay ichil ,ayáo'obo', leti' meent ya'abkach óolal ti' le k-láak'o'obo'.

Tu kaajil T-Jo' meenta'abi.

U najil le u k'u' le ts'uulo'ob tu ya'alaj ka'aj meenta'ak tumen le óotsil k=láak'o'obo'.
Buka'aj u muuk' le óotsil k-chi'ibal maya u pulmajo'ob tu yóok'olo'. Tu kaajil T-Jo'
menta'an le u najil k'u' le sak wínko'obo'.

CITAS

1. Laurette, Sejourne 1978. ops. cit. pag. 11
2. Wolf, Eric 1977. ops. cit. pag. 138
3. Rubio Mane, Ignacio. Cap. II 1965. ops. cit. pag. 184
4. Alberto Bartolomé, Miguel, Alicia Mabel Barbados 1977 ops. cit. pag. 32
5. Baqueiro Anduze O. 1973. ops.. cit. pag. 256
6. Entrevista con el Sr. Tránsjto Chan Kawich en la comunidad de Saban, Municipio de José Ma. Morelos, Estado de Quintana Roo. Enero de 1981. Ficha II 129
7. Rubio Mañé, Igiacio. Cap. II, 1957. ops. cit. pags. 153-154
- S. Entrevista con el Sr. Eduardo Ka'amal en la comunidad de Tijosuco, Municipio de Felipe Carrillo Puerto, Estado de Quintana Roo; Oriundo de Tek'ón, Yucatan. Abril 26 de 1981. Ficha No. 214
9. Entrevista con el señor Esteban Xóol, en la comunidad de X-Tepén, estado de Yucatan. Mayo de 1981. Ficha No. 761.
10. Entrevista con el señor Marcos Kupul en la comunidad de Sacalaca, Municipio de José Ma. Morelos, estado de Quintana Rco. Enero de 1981. No. de ficha 102
11. Entrevista con el señor Francisco Tuus Peña en la comuriidad de Felipe Carrillo puerto, estado de Quintana Roo, Oriundo de Tusik. Mayo de 1981. Ficha No. 691.
12. Entrevista con el señor Tirso Uk, en la coiiunidad de Peto, Yucatán (cabecera niunicipal). Enero de 1981. Ficha No 13
13. Entrevista cn el señor Juan Bautista Xóol Witsil en la comunidad de Chuun Juub, municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1981. Ficha No. 506
14. Entrevista citada, señox Tirso Uk. Ficha No. 2
15. Gonzalo Navarro M. 1970. ops. cit. pag. 76
16. Entrevista citada, señor Edmundo Ka'aial. Ficha No. 221
17. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No 109
- 1S. Entrevista citada, señor Tirso Uk. Ficha No. 12
19. Entrevista citada, señor Tirso Uk. Ficha No. 14
20. Gonzalo Navarro M. 1970 ops. cit. pag. 77
21. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha b. 138
22. Navarro Gonz1ez Moisés 1979. ops. cit. pag. 76 (transcrjpción hecha por el autor)
23. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 139
24. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 140
25. Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. pag. 249

26. Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. pag. 248
27. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Fica No. 141)
28. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 142
29. Entrevista citada, señor tránsito Chan Kawich. Ficha No. 143-B
30. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha No. 143-B)
31. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 144
32. Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. pag. 250
33. Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. pag. 251
34. Baqueiro Anduze, Oswaldo 1973. ops. cit. I (pag. 251)
35. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha No. 144)
36. Baqueiro Anduze, Oswaldo. 1973. ops. cit. Ibid (pag. 250)
37. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 147
38. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 147)
39. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich, Ficha No. 149
40. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 149-B)
41. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 149-B)
42. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 151
43. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha no. 151-B)
44. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 152-B
45. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 152-B)
46. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 153
47. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 154
48. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 155
49. Reed, Nelson. La guerra de castas. ops. cit. pag. 88
50. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 156
51. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 156-B
52. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 158
53. González Navarro, M. 1970. ops. cit. pags. 307-308
54. Gonzalez Navarro, M. 1970. ops. cit. Ibid (pag. 308)
55. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 161
56. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich Ibid (Ficha No.161)
57. Entrevista con el señor Leopoldo Ts'íib (Capitán Pool) en la comunidad de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo; 16 de Mayo de 1981. Ficha No. 493.

58. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 163
59. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 167
60. Entrevista con el señor Cristino Pech en la comunidad de Chun Ya', municipio de Felipe Carrillo Puerto, estado de Quintana Roo. Mayo de 1961. Ficha No. 663
61. Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ibid (Ficha No. 663)
62. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 172
63. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 173
64. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 173)
65. Gonzalo Navarro M. 1970. ops. cit. pag. 311
66. Entrevista con el señor Santiago Keen en la comunidad de Chun Jujub, municipio de Felipe Carrillo Puerto, Estado de Quintana Roo. Mayo de 1981. ficha No. 611
67. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 177
68. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 177)
69. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 177)
70. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 177)
71. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 178
72. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 178)
73. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 180
74. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 181
75. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 182
76. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 183
77. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 184
78. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 185
79. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 186
80. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 187
81. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 188
82. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 188)
83. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 189
84. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 189)
85. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 189)
86. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 189)
87. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 190
88. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 191

89. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 199
90. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 194
91. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 194)
92. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ibid (Ficha No. 194)
93. Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ficha No. 45
94. Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ibid (Ficha No. 45)
95. Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ibid (Ficha No. 45)
96. Ganzálo Novarro Moisés, 1970 ops cit. pajs. 134-136
97. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 63
98. Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ficha No. 47
99. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ibid (Ficha No. 63)
100. Entrevista citada, señor Tírso Uk. Ficha No. 47
101. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 445
102. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 440
103. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 126
104. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 447
105. Entrevista citada, señor Leopoldo Ts'íib. Ficha No. 434
106. Entrevista citada, señor Tránsito Chan Kawich. Ficha No. 185
107. Entrevista citada, señor Santiago Ken. Ficha No. 651
108. Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ficha No. 677
109. Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ficha No. 663
110. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 452
111. Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ficha No. 665
112. Entrevista citada, señor Cristino Pech. Ibid (Ficha No. 665)
113. Entrevista citada, señor Santiago Ken. Ficha No. 660
114. Entrevista citada, señor Santiago Ken. Ficha No. 649
115. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 449
116. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 98
117. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 77
118. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 445
119. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 461.
120. Entrevista citada, señor Magdaleno Cuxin. Ficha No. 371
121. Entrevista citada, señor Magdalèno Cuxin. Ficha No. 372

122. Entrevista citada, señor Magdaleno Cuxin. Ficha No. 368
123. Observaciones de trabajo de campo 23 de abril, 1981
124. Observaciones de trabajo de campo 23 de abril, 1981
125. Entrevista citada Magdaleno Cuxin Cauche. Ficha No. 373
126. Entrevista citada Magdaleno Cuxin. Ibid (Ficha No, 373)
127. Entrevista citada, señor Basilio Uj Castjlo. Ficha No. 573
128. Entrevista citada, señor Francisco Tun. Ficha No. 520
129. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 95
130. Observaciones de trabajo de campo 23 de abril de 1981
131. Observaciones de trabajo de campo 23 de abril de 1981
132. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 79
133. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 4S1-452
134. Entrevista citada, señor Juan Ek'. Ficha No. 384
135. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ibid (Ficha No. 79)
136. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ibid (Ficha No. 79)
137. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 422
138. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 423
139. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 423-424
140. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 422
141. Entrévista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 427
142. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 430
143. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 422
144. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ibid (Ficha No. 429-430)
145. Entrevista citada, senor Marcelino Kupul. Ibid (Ficha No. 427)
146. Entrevista citada, señor Basilio Uj Castillo. Ficha No. 580
147. Entrevista citada, señor Tirso Uk. Ficha No. 37
148. Entrevista citada, señor Tirso Uk, Ibid (Ficha No. 37)
149. Entrevista citada, señor Marcos Kupul. Ficha No. 55
150. Hoy Carlos. 1971 Ibid ops. cit. pag. 68
151. Hoy Carlos. 1971 Ibid ops. cit. pag. 68
152. Hoy Carlos. 1971 Ibid ops. cit. pag. 69
153. Entrevista citada, señor Francisco Tun. Ficha No. 544
154. Hoy Carlos. 1971 ops. cit. pag. 100

155. Hoy Carlos. 1971 ops. cit. pag. 104

156. Entrevista citada, señor Marcelino Kupul. Ficha No. 454

157. Entrevista citada, señor Marcelino Kupu1. Ficha No, 455

Hoy, Carlos. 1971 ops. cit. pag. 105 también hace mención del dinero que le daban a Francisco May para persuadirlo quizás....Además del dinero, May perdió la confianza de los mayas.

En el capítulo “Bix Kuxilk le k-láak'o'ob ti' le k'iinilo'aba”, son observaciones del trabajo de campo, fechado el 19 de mayo de 1981.

BIBLIOGRAFIA

- 1.- Alberto Bartolomé, Miguel, Mabel Alicia. La resistencia Maya. Talleres del departamento de impresiones INAE-SEP, México, 1977. Colección científica Etnología..
- 2.- Baqueiro Anduze, Oswaldo. La ciudad heroica, historia de Valladolid. Talleres gráficos y editorial "Zamá" Mérida, Yucatán, agosto de 1973.
- 3.- Gonzalo Navarro, Moisés. Raza y tierra, la guerra de castas y el henequén, El colegio de México, segunda edición 1970.
- 4.- Hoy, Carlos; Historia de Quintana Roo, primera edición hecha y editado en agosto de 1971 por impresora México en Chetumal, Quintana Roo.
- 5.- Turner, John Kenneth, México bárbaro: ensayo sociopolítico, Talleres de B. Costa Amic, Editor, México D. F. 1974.
- 6.- Mañé Rubio, Ignacio cap. II, "La Conquista Española" (1) notas y acotaciones a la historia de Yucatán de Fr. Diego López Cogolludo, D.P.M, Editorial Academia Literaria, Colección de grandes crónicas Mexicanas, México, 1957, segunda parte.
- 7.- Reed, Nelson, La guerra de castas. Biblioteca Era, trad. de Félix Blanco, cuarta edición, México, 1981.
- 8.- Sejourne, Laurette. América Latina. Antiguas culturas precolombinas, colección Historia Universal siglo XXI, México, 1978,
- 9.- Villa Rojas, Alfonso, Los Elegidos de dios. Etnografía de los mayas de Quintana Roo. México, INI, s/f. 569 pp. ilustr. Serie de antropología social, colección INI, No. 56.
- 10.- Wolf, Eric. Pueblos y cultura de mesoamérica. Editorial Era, - México, 1977.

En la ciudad de México, a los 30 días del mes de agosto del año 1982, se terminó la impresión de esta obra, que consta de 2,000 ejemplares, bajo la dirección y supervisión de Joaquín Porrúa, S.A. de C.V. para INI y SEP.